
Introducció a la metodologia qualitativa d'investigació

PID_00263487

Lucía Sanjuán Núñez

Temps mínim de dedicació recomanat: 6 hores

Lucía Sanjuán Núñez

Primera edició: febrer 2019
© Lucía Sanjuán Núñez
Tots els drets reservats
© d'aquesta edició, FUOC, 2019
Av. Tibidabo, 39-43, 08035 Barcelona
Disseny: Manel Andreu
Realització editorial: Oberta UOC Publishing, SL

Cap part d'aquesta publicació, incloent-hi el disseny general i la coberta, no pot ser copiada, reproduïda, emmagatzemada o transmesa de cap manera ni per cap mitjà, tant si és elèctric com químic, mecànic, òptic, de gravació, de fotocòpia o per altres mètodes, sense l'autorització prèvia per escrit dels titulars del copyright.

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. Introducció a la metodologia qualitativa d'investigació	7
1.1. Una brevíssima anotació sobre la polèmica quantitativ- qualitatiu	7
1.2. Característiques generals de la metodologia qualitativa	13
1.2.1. Perspectiva holística	13
1.2.2. Orientació a la comprensió de percepcions, relacions i processos	14
1.2.3. Atenció al context	16
1.2.4. Representativitat teòrica	16
1.2.5. Paper destacat de l'investigador	20
1.2.6. Dissenys d'investigació flexibles i emergents	23
1.2.7. Perspectiva abductiva	25
1.2.8. Anàlisi de dades progressiva	27
1.2.9. Cerca de la confiabilitat de les dades	27
1.2.10. Vocació aplicada	29
1.3. El treball de camp en investigació qualitativa	31
1.3.1. La delimitació i l'accés al camp	31
1.3.2. Les primeres relacions de camp	33
1.3.3. El final del treball de camp	34
1.3.4. Un apunt sobre la vinculació de l'investigador amb el camp	35
2. Aproximacions teoricometodològiques en investigació qualitativa	38
2.1. Una mica d'història	38
2.2. Principals orientacions teoricometodològiques en investigació qualitativa en l'actualitat	40
2.2.1. Perspectives teòriques en la metodologia qualitativa actual	40
2.2.2. Perspectives metodològiques en la metodologia qualitativa actual	41
3. Els dissenys qualitatius d'investigació	58
3.1. Consideracions prèvies al disseny	58
3.2. El disseny d'una investigació qualitativa	60
3.2.1. Títol del projecte	61
3.2.2. Delimitació de la recerca	62

3.2.3.	Objectius i hipòtesis	68
3.2.4.	Metodologia	70
3.2.5.	Aplicabilitat dels resultats esperats	74
3.2.6.	Pressupost	74
3.2.7.	Bibliografia	75
Bibliografia		77

Introducció

Dedicarem aquest mòdul a presentar la metodologia qualitativa d'investigació.

Començarem amb una breu introducció sobre la polèmica històrica entre les perspectives quantitativa i qualitativa i després ens centrarem exclusivament en la metodologia qualitativa. Pel que fa a aquesta, començarem amb una introducció extensa de les seves característiques definitòries, fent especial èmfasi en qüestions com la perspectiva holística, l'orientació a la comprensió de percepcions, les relacions i els processos, l'atenció al context i el caràcter teòric del mostreig i emergent dels dissenys. A continuació, introduïrem breument algunes de les característiques fonamentals del treball de camp en investigació qualitativa, que desenvoluparem amb més deteniment en els mòduls següents.

El segon gran apartat d'aquest mòdul estarà dedicat a un repàs, necessàriament breu, sobre les possibilitats d'aquests materials, sobre les principals orientacions teòriques i metodològiques en investigació qualitativa en l'actualitat.

L'últim bloc d'aquest mòdul se centra a explicar les característiques dels dissenys qualitius d'investigació, presentant els apartats i els continguts que s'han d'incloure en un projecte d'investigació d'aquest tipus.

Al final d'aquest mòdul hi ha un apartat amb la bibliografia referenciada i especialitzada sobre el tema.

Objectius

La lectura d'aquest mòdul us permetrà el següent:

- 1.** Conèixer les característiques generals de la metodologia qualitativa d'investigació.
- 2.** Conèixer les característiques generals del treball de camp en investigació qualitativa.
- 3.** Conèixer les principals orientacions teòriques i metodològiques en investigació qualitativa en l'actualitat.
- 4.** Conèixer les característiques dels dissenys qualitatius d'investigació i el contingut dels projectes d'investigació d'aquest tipus.
- 5.** Conèixer la bibliografia bàsica relacionada amb els temes tractats.

1. Introducció a la metodologia qualitativa d'investigació

1.1. Una brevíssima anotació sobre la polèmica quantitativ-qualitatiu

La discussió pel que fa a les característiques i l'especificitat de la metodologia qualitativa i les diferències i la possible complementarietat amb la quantitativa ve d'antic i continua. No és possible incloure aquí tota la complexitat del debat però no es poden perdre de vista algunes qüestions fonamentals que tractarem, almenys breument (Valles, 1997; Verd i Lozares, 2016).

És habitual en manuals dedicats a la metodologia de la investigació trobar quadres o llistats en els quals s'especifiquen les presumptes característiques d'ambdues metodologies, enfrontant-les entre si i plantejant una mena de compartiments estancs en forma de categories dicotòmiques i irreconciliables que, al mateix temps que suposadament defineixen cada perspectiva, l'enfronten i distancien de l'altra. Així, encara que amb diferències (de vegades considerables) entre els diferents autors i corrents teòrics, se sol dir el següent:

a) La **metodologia quantitativa** seria:

- Positivista
- Hipoteticodeductiva
- Experimental
- Nomotètica
- Particularista
- Objectiva
- Ètica
- Orientada a l'explicació
- Orientada a la representativitat estadística
- Orientada al mesurament
- Orientada a la generalització
- Orientada a la verificació i la falsació de teories
- Basada en tècniques quantitatives: enquesta, test, etc.
- Etc.

b) La **metodologia qualitativa** seria:

- Fenomenològica o interpretativista
- Inductiva / abductiva
- Observacional o naturalista
- Ideogràfica

Lectures complementàries

En Valles (1997) trobareu un repàs breu a les posicions de diferents autors pel que fa a la dicotomia quantitativ-qualitatiu que us pot ajudar a aprofundir en les diferents perspectives des de les quals s'ha tractat aquest debat. També podeu consultar Alvira (1983):

M. S. Valles (1997). *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid: Síntesi.

F. Alvira (1983). Perspectiva cualitativa/ perspectiva cuantitativa en la metodología sociológica. *Revista española de investigaciones sociológicas*, 22, 53-75.

- Holística / universalista
- Subjectiva
- Ètica
- Orientada a la descripció / exploració
- Orientada al descobriment
- Orientada a la comprensió / interpretació
- Orientada a la significació
- Orientada al punt de vista dels actors socials
- Basada en tècniques qualitatives: observació participant, entrevistes, grups de discussió...
- Etc.

Podem afirmar amb rotunditat que es tracta de plantejaments simplistes i reduccionistes que limiten i no ajuden l'activitat investigadora. Rebutjar-los no significa, ans al contrari, negar l'especificitat pròpia de la mirada de les ciències socials ni de la metodologia qualitativa, ni, tampoc, per descomptat, cedir al costum històric i molt arrelat de valorar la qualitat de les recerques en ciències socials a partir dels pressupòsits considerats propis de les ciències naturals.

Vegem amb una mica més de deteniment algunes d'aquestes qüestions, que anirem ampliant al llarg el text.

Per començar, s'ha dit moltes vegades que la metodologia quantitativa és pròpia de les ciències pures o naturals, mentre que la qualitativa ho seria de les socials o humanes. De la mateixa manera, algunes tècniques s'associarien més o serien més *pròpies* de certes disciplines (per exemple, l'enquesta en sociologia o l'observació participant en antropologia) però, com assenyala Jociles (1999):

«Hoy por hoy es difícil, por no decir imposible, asociar una técnica o un conjunto determinado de técnicas de investigación a una u otra disciplina social. Es cierto que solemos atribuir la encuesta estadística y los grupos de discusión a la sociología, la entrevista en profundidad a la psicología o –para enumerar un solo caso más– la observación participante a la antropología, tratándose a menudo de atribuciones que atienden a que tales técnicas se hayan practicado con mayor profusión en cada una de esas ciencias, a que en su seno se hayan cultivado sus características más sobresalientes, a que –debido a estas u otras razones– hayan servido como bandera o insignia de la identidad profesional de sus miembros o, lo que tampoco es infrecuente, al empleo de estereotipos y etiquetas que reproducimos miméticamente. Sin embargo, es evidente que la permeabilidad de las fronteras de las diferentes disciplinas no afecta únicamente a la circulación de conceptos, teorías o estrategias metodológicas, sino también al traspaso de técnicas de investigación, ya sea la biográfica, la producción/análisis de redes o, incluso, aquellas otras nombradas más atrás. Si ojeamos los trabajos que se han venido realizando en los últimos años (al igual que si nos fijamos en los efectuados en las primeras décadas de nuestro siglo), no se puede por menos que llegar a la conclusión de que las técnicas de investigación más que ser el terreno de la diferencia entre la antropología y, por ejemplo, la sociología o la historia, es un lugar de coincidencia, que su trasiego, más que una excepción, ha sido moneda corriente a lo largo de sus respectivos devenires históricos» (Jociles, 1999, pp. 1-2).

Es tracta, en realitat, d'una confusió (per igualació) entre metodologia i paradigma disciplinari que no és correcta. Cap de les dues metodologies es pot considerar pròpia, i menys encara exclusiva, d'una disciplina o agrupació de disciplines. Al contrari, i especialment en el moment actual, ambdues metodologies s'utilitzen des de i amb una varietat àmplia d'enfocaments. Que això

es faci sota la mirada, o més aviat a través de la mirada, específica de cadascuna de les disciplines, sembla obvi (Jociles, 1999); que es faci amb el rigor exigible ja és tota una altra cosa, de la qual parlarem llargament en aquests materials.

D'altra banda, convé no perdre de vista que ni el significat en ell mateix ni, menys encara, les propostes o les maneres de treballar des d'ambdues perspectives, no són estàtiques, sinó que han anat variant al llarg dels anys, de vegades de manera considerable. Insistim una vegada més en això: l'heterogeneïtat de perspectives (històrica però també actual; entre les diferents disciplines que l'empren, però també en cadascuna d'elles) no és pròpia ni exclusiva de la investigació qualitativa, sinó que té lloc també en la quantitativa. No obstant això, és la primera la que en més mesura s'ha caracteritzat històricament per ser un camp de debat profund tant pel que fa a la fonamentació teòrica com a l'aplicació pràctica (Valles, 1997); i, encara que la profunditat del debat hauria de ser una bona notícia, la seva existència (des de dins i des de fora) ha pogut deixar un pòsit de desconfiança de la metodologia qualitativa respecte d'ella mateixa.

En el panorama investigador actual en ciències socials, els investigadors haurien de superar les adhesions cegues i les defenses *chauvinistes* que entenen els mètodes i les tècniques com a propietat o patrimoni exclusiu d'una disciplina. És més, un bon investigador hauria d'estar en condicions de traspasar, amb rigor i honestedat, les barreres que podria imposar-li la seva pròpia disciplina si s'entén de manera aïllada o tancada, i endinsar-se, en la mesura de les seves possibilitats, en les propostes epistemològiques, metodològiques i tècniques que li ofereixen les altres, més o menys afins a les seves maneres de fer i de mirar, quan això és convenient o necessari per al seu treball.

La complexitat dels processos socials requereix apropar-s'hi combinant mirades i tècniques diverses: així, les limitacions d'un mètode o una tècnica es poden compensar amb un altre i les potencialitats es poden amplificar.

La metodologia i les tècniques qualitatives i quantitatives permeten usos complementaris i combinats que ofereixen als investigadors més possibilitats de contemplar els fenòmens des d'angles diferents i construir, amb això, un coneixement de qualitat. Per tant, la metodologia i les tècniques concretes d'investigació han d'adaptar-se a les necessitats que imprimeixen els fenòmens d'estudi i als objectius, les condicions i les possibilitats de cada investigació. En paraules de Jociles (1999), no hi ha bones o males tècniques d'investigació sinó una bona o mala elecció i aplicació de tècniques per a cada disseny concret. San Román (2009), per la seva banda, comparteix aquesta visió i insisteix en la necessitat d'una bona formació dels investigadors en la selecció de les tècniques més adequades per a cada cas:

«No existen técnicas 'buenas' ni 'malas' ni más o menos 'etnográficas' por sí mismas. Cada técnica es un instrumento y como tal sólo es útil para tratar ciertos problemas y es aplicable sólo en ciertas condiciones. Las técnicas no son autónomas ni autosuficientes y su elección concreta y la articulación de unas y otras en esta segunda etapa depende de decisiones de diseño y éstas sólo pueden tomarse a partir del conocimiento del contexto y del marco teórico-etnográfico y metodológico construido. Especialmente, la aplicación de ciertas técnicas para la recogida de datos –como puede ser el caso de las entrevistas pautadas y las encuestas– supone el conocimiento previo del medio cultural y social que se va a investigar: para saber qué preguntar, cómo preguntar, dónde preguntar, a quién preguntar, qué puede esperarse que tenga sentido preguntar y responder en cada situación. De la misma forma, la aplicación de ciertas técnicas de análisis de los datos –como por ejemplo las estadísticas– sólo puede cumplir su cometido si se conoce profundamente a los estudiados, los contextos y situaciones y si se comprende profundamente los significados de las propuestas hipotéticas y de los conceptos, las categorías y relaciones que están implicados en ellas» (San Román, 2009, p. 246).

Al fil del que acabem de dir, una altra de les diferències que sovint s'esgrimeixen com a irreconciliables fa referència a la suposada incapacitat –gairebé al·lèrgia– dels mètodes i els investigadors qualitius per a emprar tècniques, mètodes i estratègies d'anàlisi quantitatives. Al·lèrgia que no solament no està justificada de cap manera, sinó que resulta contraproduent per al desenvolupament de recerques en les quals l'objecte d'estudi s'abordi des de totes les perspectives (i amb totes les eines) necessàries per a assegurar una comprensió adequada.

Les diferències d'enfocament i d'aplicació de tècniques i instruments es poden defugir si l'investigador els coneix bé i sap adaptar-los a la situació concreta. De nou, prenem les paraules de Jociles (1999):

«Con todo, no niego que los antropólogos –al igual que otros científicos sociales– han mostrado a menudo un gran recelo frente a los instrumentos estandarizados de investigación, que constituyen un prerrequisito para la aplicación de buena parte de las técnicas cuantitativas, como las encuestas por cuestionario o los test psicológicos. Han alegado, por un lado, que tales instrumentos dan por supuestos prematuramente los modos en que los encuestados entienden los significados de las preguntas y, por otro lado, cuestionan que se pueda ofrecer como resultados de una investigación una serie de números descarnados (ya sean porcentajes, proporciones, tasas, índices de correlación o tablas de contingencias) que son incapaces de reflejar la estructura compleja y dialéctica de la realidad sociocultural. Sin embargo, estos argumentos, siendo ciertos, no pueden justificar que se abandone el interés por las técnicas cuantitativas y, en general, por la cuantificación. En primer lugar, porque no son escollos insalvables si se tiene en cuenta, como se ha repetido, que los etnógrafos los emplean en combinación con otras técnicas que brindan recursos para subsanar algunas de sus deficiencias. Y, en segundo lugar, porque, de no concederles un voto de confianza, nos privaríamos de la posibilidad de percibir una vertiente más, una faceta más, de los fenómenos investigados: la manera en que se distribuyen las variaciones en las costumbres y en los comportamientos verbales y no-verbales [...]. En cuanto a lo primero, una forma de hacer frente a la cuestión consiste – como es sabido– en no confeccionar los cuestionarios hasta después de haber realizado suficiente trabajo de campo como para asegurar su validez, esto es, hasta después de haber tenido una intensa interacción con los actores sociales, participando y observándolos en tantos ambientes como sea preciso; de tal manera que podamos no sólo formular las preguntas a partir de sus propios marcos de significado, sino obtener claves culturales para comprender posteriormente sus respuestas, sus no-respuestas y/o la ambigüedad de las mismas» (Jociles, 1999, p. 14).

«[...] Es imperativo, entonces, interrogarse sobre qué preguntas creyeron contestar (o no contestaron) las diferentes categorías de personas, así como tratar de conocer, mediante las diferentes fuentes de información que brinda la etnografía, el *ethos* de género, lugar, profesión y/ o clase social desde el cual se han reinterpretado. Así, los resultados de una encuesta, en lugar de presentarse como el colofón de un proceso de investigación, se convierten en el punto de partida de indagaciones sobre nuevos problemas que hay que comprender y/o explicar, y que, de no haberse producido aquellos datos, tal vez no se habrían detectado o no se habrían considerado relevantes» (Jociles, 1999, p. 14, les cursives són seves).

En la mateixa línia, una altra de les crítiques habituals se centraria en la suposada impossibilitat (i fins i tot desinterès total) de la metodologia qualitativa pel control de les variables i per l'experimentació. Tot i que si hi ha alguna cosa característica d'aquest tipus de metodologia és, com veurem amb deteniment en aquest text, la seva vocació per l'anàlisi dels fenòmens en els contextos naturals en què tenen lloc, per a alguns autors això no significa, ni molt menys, que es renunciï a l'experimentació, per més que aquesta adquireixi característiques diferents de la idea d'experiment que solem associar a les ciències naturals. San Román (2006) ho explica molt clarament i posa un exemple:

«Experimentar, en su sentido original más amplio, es poner a prueba controlando las variables en cuestión y otras que tendremos que tener presente que distorsionan la acción de las que hemos seleccionado, de manera, efectivamente, que podamos observar ciertos cambios que darán o que quitarán la razón a una idea sobre un fenómeno. Y esto ciertas disciplinas lo logran mediante manipulación y control directo y programado y otras mediante la observación de ese fenómeno en situaciones diferentes, de manera que las variables que nos interesa observar puedan estar presentes o no estarlo, en una medida o en otra, y que las variables que sometemos a control, porque queremos evitar que incidan, efectivamente permanezcan constantes espontáneamente, porque así se encuentran en la vida social de ese momento.

Tenemos amplia oportunidad de programar este tipo de observaciones. Por una parte, la búsqueda de situaciones adecuadas para este tipo de comparaciones y de observaciones en un segmento social suele ser más productiva de lo que suele pensarse. Un ejemplo puede ayudar: si decimos que la presencia e incidencia de ciertas iglesias protestantes está siendo especialmente fructífera en el control de la expansión del consumo y del tráfico de drogas a pequeña escala entre poblaciones marginadas de nuestra sociedad, evidentemente no se trata de inducir al consumo y al tráfico de drogas por parte de esa población ni de introducir subrepticamente esas iglesias y a esos pastores para ver si lo que sucede es lo que estábamos postulando. Ni es posible, ni es defendible ni es en absoluto necesario. Tampoco quien postula cuestiones sobre Marte juega con Marte y con sus características en un laboratorio sino que *envía allí* sus instrumentos de observación de condiciones espontáneas, consigue ir allí; si se quiere, hace un peculiar trabajo de campo. En nuestro ejemplo, tendríamos que buscar comunidades marginadas en las que hubiera tráfico y consumo de drogas, sin que ninguna iglesia protestante se hubiera introducido en ellas, y comparar éstas con otras en las que posteriormente a la existencia del tráfico y consumo se hubiera hecho presente alguna o varias de esas iglesias, tendríamos que observar su trabajo en este problema y tendríamos que comparar sus resultados a este respecto frente a los resultados de las primeras. En ambos casos, previamente habríamos tenido que estudiar qué otros factores potencian o inhiben el tráfico y consumo de drogas entre los marginados. Si hemos concluido que no existen alternativas laborales contextualmente rentables, por ejemplo, esta –y la que fuera– variable tendría que permanecer estable en los dos tipos de casos, es decir, las alternativas laborales deberían ser las mismas y permanecer constantes durante el período estudiado y el período de observación. Lo mismo habría que hacer respecto a otras variables. Claro que podemos desconocer alguna o algunas que intervendrán y distorsionarán los hechos, sin duda; pero ni siempre ni en todo; por cuartos y por mitades, buscando la contrastación de nuestras ideas. Esta acción investigadora en su lugar a dudas experimental, en el sentido original del término, aunque no comporte *manipulación experimental* alguna. Se trata, más bien, de buscar programada y sistemáticamente las condiciones idóneas para la contrastación, que se nos presentan espontáneamente si queremos mirar» (San Román, 2006, pp. 381-382, les cursives són seves).

Per a acabar aquesta primera introducció, cal fer una reflexió similar quant a una altra de les dicotomies presentades com a radicals que s'esmenten en els paràgrafs anteriors: la limitació de la metodologia qualitativa a les fases exploratòries de les recerques o a estudis prospectius o pilot, alhora que es presenta la metodologia quantitativa com l'única autoritzada per a la verificació d'hipòtesi i construcció de teoria. La investigació qualitativa, segons aquesta visió, aportaria únicament un coneixement inicial i exploratori, que podria servir de base per a la investigació quantitativa posterior, orientada a l'explicació i la proposició de teories. Es tracta d'una imatge doblement errònia: perquè limita la científicitat (lligada al positivisme i a l'anàlisi matemàtica i estadística) a la metodologia quantitativa i perquè obvia la capacitat de la qualitativa per a construir hipòtesis i teories científiques. Verd i Lozares (2016) ho expliquen així:

«Esta oposición entre aproximaciones venía conjugada con la idea de que el enfoque cuantitativo era metodológicamente más riguroso, con lo cual, como mucho, los métodos cualitativos eran utilizados en fases preliminares o exploratorias de diseños de investigación en que el núcleo tenía un carácter exclusivamente cuantitativo. Esta oposición y a la vez subordinación venían reforzadas por el prestigio que la medición cuantitativa de los fenómenos sociales adquiere a partir de los años cuarenta y cincuenta del siglo pasado, aunque las bases de este prestigio tienen su origen fundamentalmente en la imitación acrítica del proceder de las ciencias naturales y no tanto en la adecuación entre método y objeto (Cicourel, 2011/1964)» (Verd i Lozares, 2016, p. 24).

Autors com Valles (1997), citant Alvira (1983), parlen d'un replantejament d'aquestes posicions des dels anys setanta, a partir sobretot de les aportacions que des de la filosofia de la ciència (amb autors com Popper, Khun o Lakatos) tractaven la complexitat de la verificació d'hipòtesis i assenyalaven el caràcter històric, polític i social de qualsevol paradigma científic, i, també, més recentment, a partir dels avanços en el mesurament de dades qualitatives.

No existeix, doncs, allò que s'ha acostumat a anomenar *neutralitat científica*, en la mesura en què la ciència és una activitat humana i com a tal està influïda pel context social, econòmic, cultural, polític i històric en el qual es produeix. El context concret en el qual es planteja una investigació, el bagatge teòric, ètic i personal de l'investigador i dels qui l'encarreguen o la financen tenen un impacte des del mateix moment en què es tria l'objecte d'estudi fins al tipus de mirada amb el qual s'aborda.

La capacitat de la metodologia qualitativa per a accedir a les percepcions i interpretacions dels subjectes i per a la contextualització dels fenòmens, així com també la seva atenció especial al caràcter multidimensional, dinàmic i processual de la realitat social la faculta sense cap mena de dubte per a establir hipòtesis sobre la complexitat dels fenòmens socials. Verd i Lozares (2016) ho expliquen així:

«Sin embargo, si entendemos por 'explicación' la descripción detallada de los mecanismos causales y no tanto la generación de leyes de carácter universal e intemporal, puede afirmarse perfectamente que la orientación cualitativa es también capaz de explicar los fenómenos estudiados. De hecho, las explicaciones de carácter cuantitativo que se ofrecen en las ciencias sociales se basan fundamentalmente en la correlación entre variables, y no tanto en el análisis de los procesos causales, debido a las dificultades de aplicación de los diseños experimentales a numerosas situaciones sociales. Tal como indican Miles y Huberman (1994), el enfoque cualitativo es capaz de abordar, mejor que el cuantitativo, las relaciones complejas que caracterizan los fenómenos sociales, manejando de modo adecuado la dimensión temporal (qué antecede a qué) y las conexiones entre las características de los sujetos y el desarrollo de acontecimientos y procesos (Verd i Lozares, 2016, p. 29).

Així, no hi ha res que inhabiliti la metodologia qualitativa per a la formulació d'hipòtesi, la seva contrastació, reformulació o refutació i per a la construcció de teoria a partir d'aquestes. Al contrari, des d'aquesta metodologia hi ha una preocupació constant per la posada a prova contínua de les hipòtesis que planteja.

Continuem.

1.2. Característiques generals de la metodologia qualitativa

1.2.1. Perspectiva holística

L'investigador qualitatiu no pretén reduir la realitat a un conjunt més o menys acotat o limitat de variables, obviant la resta, sinó que parteix sempre de la consciència que la realitat que observa, sobre la qual pretén investigar, és complexa, rica i dinàmica.

Es diu, doncs, que un dels trets principals de la investigació qualitativa consisteix a adoptar una *perspectiva holística*: l'investigador considera la realitat com un tot i tracta d'atendre l'amplitud de fets que la conformen i que es presenten davant ell de manera articulada, sense reduir-los a conjunts més o menys amplis de variables aïllades entre si i del context.

Aquesta perspectiva holística, senyal d'identitat de disciplines com l'antropologia, implica l'atenció a la multidimensionalitat dels fenòmens socials, entenent-los com fets complexos en els quals participen multitud de variables interdependents entre si i que es relacionen, a més, de manera dinàmica i específica en cada context. En paraules de Verd i Lozares (2016):

«En los enfoques cualitativos se trabaja con un pequeño número de unidades (o incluso con una sola) con el objetivo de analizar un gran volumen de información para cada unidad seleccionada. Esta mayor información permite obtener una descripción rica de los hechos y fenómenos estudiados y, por lo tanto, un análisis detallado de los mecanismos y procesos causales que se sitúan en la base de dichos fenómenos. Por otro lado, el uso de formalizaciones no matemáticas, o simplemente el uso del lenguaje verbal como modo de recoger la información, consigue evitar las simplificaciones excesivas que en algunas ocasiones se producen en los abordajes cuantitativos, y a la vez facilita situar contextualmente los fenómenos estudiados y las unidades analizadas» (Verd i Lozares, 2016, p. 27).

1.2.2. Orientació a la comprensió de percepcions, relacions i processos

La metodologia qualitativa centra els seus esforços a aconseguir la comprensió dels fenòmens socials i de les representacions, significats i interpretacions dels subjectes en relació amb la seva realitat, adoptant una perspectiva humanista i holística que no persegueix la formulació de lleis universals basades en la representativitat estadística de les dades recollides sinó la construcció d'un coneixement profund i contextualitzat dels fenòmens que s'estudien (Taylor i Bogdan, 1987).

Es privilegia, per tant, aconseguir l'observació i la comprensió *in situ* dels fenòmens i del que la realitat significa per als seus protagonistes: les seves percepcions, l'elaboració de significats i conceptes sobre les seves experiències..., la qual cosa s'ha anomenat perspectiva *èmica*. I és important assenyalar-ho: es privilegien els significats propis dels subjectes, no solament de l'investigador, la qual cosa l'obliga a ser capaç de deixar de banda (en la mesura que sigui possible) les seves creences i preconcepcions per a atendre les dels subjectes.

Però això no significa que la perspectiva de l'investigador s'ignori; al contrari, el seu bagatge teòric i el maneig de les tècniques, la seva capacitat d'anàlisi de les dades, de formulació d'hipòtesi i teories, la seva perspectiva *ètica*, és fonamental, però està al servei de recollir, comprendre i interpretar les significacions i les lògiques de comportament dels subjectes i contextualitzar-les en l'espai i el temps en què tenen lloc. Pujadas (2004) ho explica així (encara que es refereix al treball de l'antropòleg, les seves paraules són extrapolables a altres científics socials):

«Afirmar que hi ha teories nadiues de la realitat i/o presentar-les en les nostres monografies no significa necessàriament que l'antropòleg les hagi de fer seves i/o que, en fer això, acabi la responsabilitat de l'investigador, per descomptat. Al contrari, l'investigador té el dret o, millor, l'obligació de fer l'exercici interpretatiu que connecti l'univers descrit i presentat amb aquella mirada llunyana composta d'abstraccions i teories que constitueixen el seu discurs científic. El que sí que és bàsic, per a ser conseqüents amb les mateixes regles del mètode científic, és que les etnografies siguin tan explícites i contextualitzadores com sigui possible per tal que qualsevol lector estigui en condicions de fer la seva pròpia lectura o teorització dels elements presentats» (Pujadas, 2004, p. 310).

En aquests materials, no ens podem aturar en el debat a l'entorn de la idoneïtat dels termes *èmica* i *ètica*. De manera molt resumida, potser en excés, podem dir que, especialment des de l'antropologia, on els debats han estat més profunds, s'entén per dimensió *èmica* el conjunt de percepcions, significats i interpretacions que els membres d'un determinat grup social tenen pel que fa a la seva realitat, mentre que el terme *ètica* faria referència a la perspectiva elaborada per l'investigador (l'etnògraf, habitualment) a partir de l'aplicació rigorosa de mètodes i tècniques d'investigació que li permeten accedir a aquestes significacions dels subjectes.

Nota

Al llarg d'aquests materials reproduïrem escrits de diferents autors que, encara que estan referits directament a la disciplina des de la qual treballen (sobretot, l'antropologia i la sociologia), són aplicables a les reflexions que fem, en cada moment, sobre els mètodes i les tècniques qualitatives.

Lectura recomanada

Si esteu interessats a aprofundir en aquest debat, us recomanem l'anàlisi detallada de: A. González-Echevarría (2009). *La dicotomia emic/etic: historia de una confusión*. Barcelona: Anthropos.

Les ciències socials centrarien aleshores el seu interès en ambdós vessants, tal com defensa Pujadas (2004):

«Les ciències socials han pretès sovint aquesta aproximació objectivista a la realitat, tot creant models abstractes de representació social que giren l'esquena a la perspectiva *èmica*, és a dir, al punt de vista que els actors socials tenen del seu entorn més immediat. Aquest punt de vista és fruit, tant de l'experiència vital, com dels valors tramesos culturalment.

L'etnografia té com a fita bàsica la recollida d'aquests testimonis subjectius, personals, sovint irreductibles a les abstraccions i a les generalitzacions de l'analista. És indubtable que la perspectiva analítica de l'investigador no és la perspectiva dels subjectes de l'acció social, però és indispensable incorporar a la perspectiva *ètica* de la teoria social aquestes subjectivitats, aquests "àtoms de realitat" que són el punt de partida per a configurar uns models interpretatius de la societat amb la base empírica que ens proporcionen l'experiència i els punts de vista de la gent» (Pujadas, 2004, pp. 192-193, les cursives són seves).

Ara bé, els treballs qualitius han de recollir les percepcions i conceptualitzacions dels subjectes i les lògiques inherents a les seves conductes, però també han d'anar més enllà, aportant una comprensió del fenomen en el seu context més àmpliament entès i en les seves relacions amb altres fenòmens, situacions o institucions socioculturals. Comprensió àmplia i contextualitzada que pot no estar (habitualment no ho està, de fet) a l'abast dels seus protagonistes, però que constitueix l'essència del coneixement científic. San Román (2006) ho planteja en els termes següents:

«[...] Pero, de hecho, si el antropólogo ha hecho bien su trabajo, su percepción del problema debería contar con la que la gente tiene, pero debería ser mejor que la de la gente. Tenemos que comprender pero no somos meros altavoces de los sujetos. En tal caso seríamos absolutamente innecesarios. Si el trabajo es serio, se habrá operado una intelección de la realidad que añade dimensiones que sólo el análisis antropológico puede introducir. Por otro lado, la función crítica del antropólogo es clave, puesto que la visión de la gente no es ni inmutable ni verdadera. Por el contrario, cambia en múltiples direcciones y se resguarda tras múltiples imágenes y justificaciones, como la de todo el mundo. Y cambia especialmente en estos momentos en los que existe una intervención administrativa –o de una ONG o de ellos mismos– de envergadura en marcha, conforme se va añadiendo información, conforme van apareciendo dificultades, conforme se encuentran oportunidades, conforme se ensayan experiencias de todo tipo que antes no se conocían y ahora resultan estar abiertas. Calibra y ajusta constantemente sus intereses. Nunca el problema ni su percepción será igual de principio a fin, porque se trata de personas, como nosotros, que también cambiamos en estos mismos procesos. Mi preocupación es cerciorarme de que comprendemos, como antropólogos y antropólogas, de la mejor manera posible lo que la gente piensa y lo que le preocupa en cada momento, que construimos una etnografía potente; pero de ninguna manera podemos entronizar el pensamiento de la gente» (San Román, 2006, p. 390).

Atès aquest enfocament, sembla clar que el llenguatge és el vehicle principal mitjançant el qual s'obté la informació. Gràcies al diàleg entre investigador i subjectes, en el marc de les diferents tècniques d'investigació, s'obté un discurs que no es produeix en *l'aire* ni en un escenari artificial o de laboratori, sinó que s'emmarca em el context en el qual té lloc la vida quotidiana de les persones i la relació que s'estableix entre elles i l'investigador. Pujadas (2004) diu:

«Les ciències socials sovint han derivat, seguint en bona part el model de les ciències naturals, cap a un objectivisme que les condueix a la formulació de proposicions generals sobre la persona i la societat que no tenen en compte l'experiència concreta i subjectiva de les persones del seu propi entorn social. Però es innegable que els sistemes socioculturals estan constituïts, entre d'altres factors, per les experiències conscients i inconscients dels seus actors socials, que poden explicar-se mitjançant els processos cognitius i la relació interactiva recíproca» (Pujadas, 2004, p. 192).

Per tant, com a investigadors, hem de ser molt prudents i no caure en un parany en el qual es basen certes crítiques envers la metodologia qualitativa i les disciplines que l'empren preferentment: es persegueix la comprensió i la descripció dels fenòmens però ni molt menys només això. L'èmfasi en *la descripció* rigorosa, basada en una *comprensió* contextualitzada i profunda dels fenòmens socioculturals, és un pas imprescindible per a anar més enllà, cap a l'esforç per a l'*explicació* d'aquests fenòmens. San Román (1984) ho diu amb contundència:

«D'altra banda, no entenc que la descripció sigui una finalitat, sinó més aviat un mitjà per a plantejar-se preguntes i donar explicacions.

Soc conscient que en el meu propi treball sobre els gitanos hi ha incomparablement més de descripció que d'explicació. Però això no vol dir que entengui la descripció com a resultat final de la tasca de l'antropòleg. No més una d'elles, i necessària per a cert tipus d'explicacions» (San Román, 1984, p. 122).

1.2.3. Atenció al context

De manera coherent amb el que acabem d'assenyalar i en contra del que es pot interpretar des de posicions que menysvaloren o simplement simplifiquen la metodologia qualitativa, la cerca de comprensió sobre els fenòmens d'estudi es fa en context, és a dir, es busca la comprensió dels fenòmens que s'observen i de les percepcions, significats i experiències dels subjectes en un context polític, econòmic, social, cultural i històric determinats que donen marc i sentit a aquestes significacions. L'objectiu no és, en definitiva, aconseguir *la veritat* sinó una comprensió contextualitzada dels fenòmens socials.

Però, lògicament, no podem aspirar a observar la totalitat d'una cultura o societat, no podem aspirar a observar-ho *tot* i a comprendre-ho *tot* i a elaborar hipòtesis i generalitzacions sobre *tot*. És, senzillament, impossible. Per a qualsevol disciplina i per a qualsevol metodologia. Al que sí que podem (hem de) aspirar és a construir un coneixement profund d'una realitat sociocultural determinada en un moment determinat i en una població determinada, tenint en compte el màxim nombre possible de variables i processos que, de diferents maneres, intervenen en la conformació dels processos socioculturals.

1.2.4. Representativitat teòrica

Un altre dels trets característics de la metodologia qualitativa és que no pretén la representativitat estadística de les mostres amb les quals treballa ni dels resultats que obté. És a dir, no persegueix la significació estadística sinó teòrica.

Aquesta característica ha estat assenyalada com un dels grans dèficits de la metodologia qualitativa, que, per a alguns, l'allunya de la científicitat. No obstant això, la resposta a aquesta crítica és senzilla: d'una banda, la representativitat estadística de les mostres dista molt de garantir sempre la solidesa dels plantejaments d'una investigació i dels seus resultats; de l'altra, l'orientació en metodologia qualitativa se centra, tornem a insistir-hi una vegada més, a adquirir un coneixement rigorós, sistemàtic, profund i contextualitzat, és a dir, teòric, no estadístic ni estandarditzat, que ajudi a comprendre la realitat. En paraules de Taylor i Bogdan (1987):

«[Los métodos cualitativos] Están destinados a asegurar un estrecho ajuste entre los datos y lo que la gente realmente dice y hace. Observando a las personas en su vida cotidiana, escuchándolas hablar sobre lo que tienen en mente, y viendo los documentos que producen, el investigador cualitativo obtiene un conocimiento directo de la vida social, no filtrado por conceptos definiciones operacionales y escalas clasificatorias.

[...]

Esto no significa decir que a los investigadores cualitativos no les preocupa la precisión de sus datos. Un estudio cualitativo no es un análisis impresionista, informal, basado en una mirada superficial a un escenario o a personas. Es una pieza de investigación sistemática conducida con procedimientos rigurosos, aunque no necesariamente estandarizados» (Taylor i Bogdan, 1987, pp. 21-22).

Una altra crítica freqüent que val la pena esmentar aquí és que la manca de significació estadística limitaria la capacitat de generalització dels resultats. Pel que fa a això, a part de recordar el que s'ha dit en el paràgraf anterior sobre que la representativitat estadística no està necessàriament associada amb el rigor ni condueix per endavant a la formulació de lleis universals (encara que aquest hagi estat un mantra de certs defensors de l'enfocament de tall més positivista), cal afegir, una vegada més i no serà l'última, que és obvi que la generalització universal no és una de les pretensions de l'investigador qualitatiu sinó l'aprofundiment en la comprensió contextualitzada dels fets socials. En altres paraules:

«Small (2009) añade que, de hecho, no tiene ningún sentido buscar la representatividad estadística, sencillamente porque ello implica jugar con las reglas de la investigación cuantitativa: trabajar con muestras suficientemente grandes como para poder desarrollar inferencias estadísticas. Una muestra que tuviese un tamaño estadísticamente representativo iría en la dirección contraria de lo que se busca en investigación cualitativa: información intensiva (detallada, profunda) relativa a un número pequeño de unidades, orientada a conocer las representaciones, el sentido de las acciones, los intercambios cognitivos, los procesos interactivos, etc.» (Verd i Lozares, 2016, p. 114).

Ara bé, cal aclarir dues qüestions que sovint indueixen a error. La primera és que el fet que no es persegueixi significació estadística no significa que no es pugui utilitzar, en el context d'una investigació qualitativa, i de manera articulada amb tècniques típicament qualitatives, alguna tècnica quantitativa, com l'enquesta. D'altra banda, l'absència de significació estadística tampoc no implica necessàriament que sota certes condicions, no es puguin fer algunes generalitzacions.

El mostreig qualitatiu té característiques que el diferencien del quantitatiu, per la qual cosa és important que ens aturem un moment (unes pàgines) en aquest punt. En línies generals, el mostreig qualitatiu s'estableix d'acord amb dos grans tipus de criteris:

a) Criteris teòrics

Sabem ja que a diferència del mostreig quantitatiu, en el qualitatiu no parlarem d'afixació, estrats, quotes, nivell de confiança... sinó que pretén que la mostra sigui significativa des del punt de vista social, que sigui representativa per al fenomen que es pretén estudiar en el context (espacial, social, cultural, temporal...) en què aquest es produeix. Ara bé, és important insistir que el fet que no estiguem davant el càlcul estadístic de la grandària d'una mostra i dels estrats i nombre de subjectes que la constitueixen no significa, ni moltíssim menys, que es tracti d'un mostreig improvisat, mancat de rigor o deixat a l'atzar o la conjuntura.

Al contrari, el mostreig qualitatiu és *intencional* o *estratègic*: des del coneixement de l'investigador sobre el context i el fenomen d'estudi (a partir de la seva experiència prèvia, de la lectura de bibliografia o l'obtinguda a mesura que avança aquesta investigació en concret i milloren els seus coneixements), aquest tria de manera orientada i fonamentada (seguint, doncs, criteris teòrics) els llocs i les persones que li interessin per a formar part de la seva mostra, aquells que reuneixen les característiques que sap (que va sabent, en realitat) que li permeten apropar-se al tema que investiga i que li poden proporcionar informació útil i veraç (San Román, 2006, 2009). Així pot construir una mostra amb la representació adequada de contextos, escenaris i subjectes, que en garanteixi, alhora, l'heterogeneïtat i la representativitat pel que fa a la població d'estudi.

Per a exemplificar-ho prendrem aquesta cita de Valles (1997, pp. 92-93), traduïda del llibre clàssic de Glaser i Strauss (1967) sobre les decisions mostrals en un estudi sobre les condicions de la mort en hospitals:

«Las visitas a los diversos servicios médicos se programaron como sigue: Primero quería observar los servicios donde la conciencia del paciente fuera mínima (y así observé primero un servicio de nacimientos prematuros y luego un departamento de neurocirugía donde los pacientes solían estar en coma). Luego quise observar la muerte en una situación donde la expectación del personal y a menudo de los pacientes fuese alta y morir rápido, así que observé una Unidad de Cuidados Intensivos. Después quise observar un servicio donde las expectativas del personal sobre la terminalidad fuese grande... y donde morir tendiese a ser lento. De modo que observé a continuación un servicio de oncología. Luego observé las condiciones donde la muerte era inesperada y rápida, y así observé un servicio de urgencias. Mientras observábamos los diferentes tipos de servicios mencionados, también hicimos lo propio en otros tipos de hospitales. De modo que nuestra programación de tipos de servicios fue dirigida por un esquema conceptual general –que incluía hipótesis sobre la conciencia, expectación y rapidez de muerte– así como por una estructura conceptual en desarrollo que incluía aspectos no apreciados al principio. A veces volvíamos a los servicios después de las dos, tres o cuatro semanas iniciales de continua observación, para comprobar aspectos que necesitaban revisarse o que habían sido pasados por alto en el período inicial» (Glaser i Strauss, 1967, p. 59; citat a Valles, 1997, p. 93; la traducció és seva).

És a dir, els autors manegen criteris teòrics (la rapidesa de la mort i el grau de consciència del pacient) i amb ells elaboren una tipologia de llocs d'observació que els permeti accedir a dades significatives per al fenomen d'estudi.

El mostreig qualitatiu és, a més, de manera coherent amb l'anterior, *seqüencial* o *progressiu*, és a dir, en investigació qualitativa el nombre i tipus de contextos, d'escenaris i de subjectes que s'utilitzaran, en total i per a cada tècnica, no està prefixat per endavant sinó que s'estableix de manera progressiva:

- A mesura que s'incrementen els coneixements sobre el context i els fenòmens d'estudi.
- A mesura que es coneix millor la tipologia de perfils i circumstàncies i millora la relació amb els subjectes, de manera que se sap amb més seguretat qui (i com) són aquells individus que poden proporcionar més i millor informació sobre els fenòmens en general i cada aspecte en particular.
- A mesura que es tracta de garantir l'heterogeneïtat de la mostra, per tal que tots els contextos, escenaris i perfils de subjectes que són pertinents estiguin representats.
- A mesura que es tracta de garantir, també, la densitat de la informació, per tal que el pes de cada perfil estigui adequadament representat, no des d'un punt de vista estadístic sinó d'acord amb la seva significació social.

Es tracta, per tant, d'un mostreig en revisió contínua, entès com a *provisional* al llarg de tot el procés de presa de dades i anàlisi gradual: de manera contínua es revisen les decisions mostrals, es consideren perfils, característiques i punts de vista, es valora la significació de cada informació en el marc de la tècnica concreta i de la investigació en el seu conjunt, i no es considera tancat fins que la fase de camp i d'anàlisi està acabada. D'aquesta manera, la quantitat i la qualitat van plegades. Verd i Lozares (2016) ho expliquen breument i clarament:

«Más que preocuparnos obsesivamente por el número de unidades, deberíamos hacerlo por la calidad informativa de las unidades elegidas y juzgar en función de ello» (Verd i Lozares, 2016, p. 133).

L'estratègia més habitual per a avançar en el mostreig de manera gradual es coneix com a *bola de neu*: consisteix a demanar els informants o subjectes seleccionats per a les diferents tècniques (o simplement coneguts durant la investigació) que ens indiquin altres subjectes amb els quals podem parlar i que, sempre que sigui possible, ens proporcionin el seu contacte. Es tracta d'un procediment amb avantatges indubtables, ja que la mostra es va construint gradualment i amb criteris de significació teòrica, a mesura que avança la investigació; però també té riscos evidents: per exemple, la sobrerrepresentació d'alguns perfils i la infrarepresentació d'uns altres. Per això, es tracta d'una estratègia que requereix una revisió contínua dels perfils als quals es va accedint.

Exemple d'investigació qualitativa

Valles (2002, pp. 69-70) mostra un exemple d'una investigació seva (Cea i Valles, 1990) sobre cohabitació en habitatges a Madrid en la qual el coneixement de la població s'obté d'una investigació qualitativa prèvia i l'explotació de dades del padró. Aquesta informació s'utilitza per a elaborar una tipologia de subjectes als quals s'entrevistarà.

Finalment, el mostreig qualitatiu es tanca per *saturació*, és a dir, la mostra es tanca en el moment en què l'investigador és conscient que afegir nous llocs o subjectes no aporta ja dades noves.

b) Criteris pràctics

De manera inevitable, els criteris teòrics s'hauran de combinar amb els pràctics. En altres paraules, qualsevol mostreig estarà limitat per factors com la possibilitat de contacte real amb els subjectes, la seva accessibilitat (mitjans de transport, grau de col·laboració...) i la disponibilitat de temps i recursos (econòmics, materials, humans...) de la investigació.

De fet, se sol dir que el mostreig qualitatiu és un equilibri entre les necessitats i les possibilitats, entre l'heterogeneïtat (dels informants, de la informació) i l'economia (pressupost, temps...).

No podem deixar d'esmentar, també, que, cada vegada amb més freqüència, hi ha recerques que opten per una metodologia mixta, qualitativa i quantitativa, en els quals els dissenys són menys emergents i els mostrejos tenen certs caires quantitatius, i, en formes i graus diversos, es combinen els criteris de representativitat teòrica i estadística. Es pot produir, per exemple, una selecció intencional d'escenaris d'investigació i, en cadascun d'ells, una selecció de casos amb criteris estadístics, o a l'inrevés.

«Simplificando, el llamado "punto de saturación teórica" se alcanza cuando la información recogida resulta sobrada en relación con los objetivos de investigación. Esto es, nuevas entrevistas (o, en su caso, nuevas observaciones o documentos) no añaden nada relevante a lo conocido» (Valles, 2002, p. 68).

1.2.5. Paper destacat de l'investigador

Mentre que en moltes orientacions de tall quantitatiu i positivista s'ha advocat per una distància tan asèptica com impossible entre l'investigador i el seu objecte d'estudi amb la finalitat d'evitar que aquest es vegi influenciat pels seus pressupòsits, aspiracions o prejudicis, en metodologia qualitativa, la interacció no solament no s'evita sinó que constitueix un tret central de la manera de fer de l'investigador. En paraules de Verd i Lozares (2016):

«La 'pureza' de la supuesta distancia epistemológica cuantitativa conlleva que la persona investigadora contemple al sujeto o grupos sociales como un objeto de contabilidad, aleatorio en su elección, y localizado en un atributo o valor de una variable. Por el contrario, una visión cualitativa contempla al sujeto o grupos sociales como actores de la acción e interacción, como sujetos de estrategias y significados que los agentes dan a sus acciones. Ello implica que en toda investigación cualitativa sea siempre necesario un cierto grado de inmersión de la persona investigadora en la realidad social estudiada, y que su presencia tenga que ser flexible, controlada y acordada. Puesto que esta intrusión puede alterar el contenido que se investiga, la persona investigadora ha de ser 'experta' en establecer –y al mismo tiempo no pasar– los umbrales de una interacción que podría modificar los hechos observados. Esta interacción supone también la exigencia de examinar crítica y reflexivamente los efectos que su intervención puede tener sobre los propios sujetos investigados, tanto durante la presencia sobre el terreno como una vez que esta ha finalizado» (Verd i Lozares, 2016, p. 28).

Mostreig qualitatiu

Aquest tipus de mostreig ha rebut diversos noms: flexible, continu, progressiu, emergent, iteratiu... (Valles, 1997, 2002).

En el capítol 3.2 de Valles (1997) trobareu exemples reals d'investigació en els quals es reflexiona sobre aquesta necessitat d'equilibrar criteris teòrics i pràctics.

Les diferents disciplines i orientacions teòriques que han utilitzat la metodologia qualitativa han omplert pàgines amb reflexions sobre fins a quin punt l'investigador influeix en l'elaboració del discurs per part del subjecte, fins a quin punt pot i ha de fer-ho i si és possible evitar-ho; i també, fins a quin punt les característiques de l'investigador (personals, ètiques, de formació...) influeixen en la seva mirada, comprensió, descripció i explicació sobre els fenòmens. Cal dir, sense ànim d'ofendre, que el debat sobre les qüestions ètiques de la investigació qualitativa, especialment, però no solament pel que fa a l'aplicació posterior dels seus resultats, ha estat molt més intens que en el costat quantitatiu. De nou, la profunditat del debat pot haver contribuït a una imatge de feblesa (qualitativa) enfront de la fortalesa o el rigor (quantitatiu) que no es correspon amb la realitat.

Destaquen, en aquest tema, els treballs fets des de l'antropologia: autors com Geertz (1973) han reflexionat àmpliament pel que fa a la dificultat per a accedir de manera directa, no esbiaixada, sinó *objectiva* a les experiències dels subjectes i la necessitat de tenir en compte que l'investigador fa una *interpretació de les interpretacions* d'aquests a les seves pròpies realitats. Una cita de Guasch (2002) ens pot ajudar a reflexionar-hi:

«Observar es también una clase de mirada. Es un acto de voluntad consciente que selecciona una zona de la realidad para ver algo. Pero la mirada que observa no es vigía, centinela o carcelero. El ojo que observa busca en el entorno pero no prescinde de él. Así miran las ciencias sociales: teniendo en cuenta el contexto, sin compartimentalizar ni dividir lo real. Allí donde la mirada clínica y el ojo policial detectan solamente un punto o un trazo, las ciencias sociales toman perspectiva para ver también el cuadro en su conjunto. Solo así comprenden las razones de la huella del pincel. Sin embargo, como el resto de las miradas, la mirada de las ciencias sociales suele emplear una atalaya: un punto elevado desde el cual observar. La distancia es el instrumento usual al que recurren las ciencias sociales para mirar lo real. En Sociología, a menudo se trata de una distancia construida a través de la encuesta y la estadística lo que permite a quien mira escribir invocando lo objetivo. Pese a que la mirada nunca es objetiva, la Sociología pretende suprimir con demasiada frecuencia los matices subjetivos presentes en los ojos que miran» (Guasch, 2002, p. 10).

L'investigador qualitatiu, per tant, no estudia els fenòmens que li interessin de manera distant sinó que intenta sempre interactuar amb els subjectes en el context en el qual tenen lloc, de manera natural, aquests fenòmens, relacionant-s'hi de manera intensa i perllongada. És conscient, per tant, que la seva simple presència en els escenaris d'investigació té un impacte en l'entorn i en els subjectes. Així:

«Los efectos derivados de la sola presencia del investigador (*efecto Hawthorne*), de la distancia entre lo observado y las experiencias y/u observaciones anteriores producidas por él (*efecto de congruencia o de contraste*), o la atención debida a las manifestaciones más intensas y esperadas, en detrimento de las restantes manifestaciones observadas, y las rupturas de la actividad, etc. (*efecto concentración*), son sesgos que se deben en mayor o menor medida a la formación del observador, y su manera de estar o moverse por la investigación» (Gutiérrez, 2008, p. 45, les cursives són seves).

Eliminar del tot aquesta influència és, com també sembla obvi, impossible, fins i tot per a la investigació quantitativa, suposadament asèptica, en les anomenades ciències pures. En paraules de Gutiérrez (2008, p. 45): «No hay observación *in absentia* o *in efigie*».

Com sembla lògic, l'esforç de l'investigador qualitatiu estarà orientat a aconseguir que la seva influència es redueixi al mínim, evitant en la mesura del possible, la distorsió de les situacions de camp i de les conductes o opinions dels subjectes (Gutiérrez, 2008). I, encara que no hi hagi fórmules màgiques, sí que convé assenyalar algunes claus per a aconseguir-ho. En primer lloc, l'investigador ha de ser conscient d'aquests efectes, tractar de comprendre a què es deuen, com discorren i com influeixen en les dades que obté i en les hipòtesis que formula. Cal que reconegui i tingui present contínuament durant la investigació que la seva simple presència, més com més evident i invasiva, modifica l'escenari i les conductes i els discursos de les persones, i que mantingui una actitud permanent d'avaluació crítica de la seva posició en el camp, de les seves actituds cap a l'entorn i els subjectes, de l'orientació de les seves observacions, de la procedència de les seves interpretacions, etc. Aquesta reflexió permanent li permetrà estar atent als biaixos. San Román (1984) apel·la a l'autocrítica constant referint-se a l'exercici del treball de camp d'antropologia:

«Anem per parts. Se'ns ha donat pressa perquè anem al treball de camp lliures de pols i palla, relatius i sense prejudicis, buits de supòsits, i que les nostres construccions sorgeixin de les dades, només de les dades. I això és, ho sabem tots, impossible. Les proposicions i els supòsits estan ací, operant sobre les dades amb la mateixa força que qualsevol construcció supraempírica, però sense la crítica a què se sotmeten els models. Freqüentment nascuts de la nostra experiència en altres camps diferents al que pretenem estudiar, moltes vegades nascuts d'intuïcions, és necessari treure'ls a la llum, sotmetre'ls a crítica. [...] Vaig pensar en els estudiants als quals s'anima a llençar-se al camp com a "entrenament". En mi mateixa, quan vaig començar el treball amb gitanos. Som molts els qui ens hem posat en un treball de camp sense pensar, sense una consciència de molts supòsits, sense una crítica rigorosa prèvia. Dono per suposat que no és possible partir de zero en iniciar un treball de camp, però també que és impossible explicar tots els supòsits. No obstant això, l'intent ens pot apropar a reduir l'error en gran mesura» (San Román, 1984, pp. 129-130).

La sensibilitat a l'entorn i l'empatia ajudaran també l'investigador a establir relacions no intrusives i respectuoses i, per tant, menys disruptives pel que fa a l'entorn i la conducta dels subjectes.

A més d'aquestes qualitats i, també, de les exigibles a qualsevol investigador des de qualsevol perspectiva i camp (honestedat, ètica, curiositat, humilitat, passió, paciència, meticulositat, bona formació teòrica i tècnica...), en l'investigador qualitatiu són necessàries altres característiques: equilibri personal, flexibilitat, creativitat, habilitats interpersonals i de comunicació verbal i escrita. Aprofundirem en totes aquestes en els mòduls següents de l'assignatura, en parlar de les diferents tècniques d'investigació. Aquí, només una anotació més: no s'ha de confondre el paper destacat de l'investigador i la importància de les seves característiques personals amb la falta de rigor, la improvisació o la *idea feliç*. Sovint s'ha dit que la investigació qualitativa és

gairebé un art però es tracta d'una afirmació que el que fa, de manera més o menys intencionada, és allunyar-la de la científicitat, cosa que no està justificada ni és tolerable.

1.2.6. Dissenys d'investigació flexibles i emergents

Una de les grans diferències entre els dissenys quantitativs i qualitativs d'investigació és que aquests últims es defineixen com a flexibles i emergents (Taylor i Bogdan, 1987; Valles, 1997; Verd i Lozares, 2016). És a dir, mentre que en investigació quantitativa els dissenys d'investigació constitueixen protocols tancats, definits íntegrament abans de la recollida de dades i que han de romandre immutables al llarg de la investigació, en la metodologia típicament qualitativa els projectes no es tanquen ni abans ni durant l'elaboració de la investigació sinó que, partint d'un disseny previ (sòlid i fonamentat en els coneixements dels quals disposen els investigadors), continuen construint-se (emergeixen) pas a pas a mesura que s'obtenen i s'analitzen les dades. En paraules de Verd i Lozares (2016):

«La investigación cuantitativa sigue un procedimiento rígido y unidireccional, se trate o no de un diseño experimental. Una vez tomadas las decisiones del diseño, resulta imposible, o enormemente costoso, modificar el procedimiento de obtención de los datos o su análisis. De hecho, el 'rediseño' en una investigación cuantitativa supone volver al punto de partida y empezar prácticamente de nuevo con todas las fases de la investigación.

En cambio, la investigación cualitativa recoge la información, observada o discursiva, en situación, y la analiza e interpreta en un proceso que a menudo es recurrente y retroalimentado de modo circular. Ello posibilita la revisión, la acumulación y, en su caso, la reorientación para llegar a criterios aceptables de validación en todas las fases de la investigación. Este proceso retroalimentado puede ser más abierto e intenso al comienzo de la investigación, y más relajado y cerrado al final. Un resultado ya adquirido en una primera instancia puede ser a su vez una información para orientar, reorientar o modificar la siguiente fase de la investigación» Verd i Lozares, 2016, pp. 29-30).

Aquest caràcter flexible i dinàmic afecta diferents aspectes del disseny: pot implicar modificar el cronograma de la investigació, afegir alguna tècnica d'investigació no prevista inicialment o, al contrari, no implantar-ne una altra que sí que estava prevista, variar el contingut d'algun dels instruments elaborats per a cada tècnica (guions d'entrevista o de grups de discussió, per exemple), ampliar o modificar els escenaris o subjectes amb els quals es treballa, les referències bibliogràfiques i teòriques, etc. L'investigador qualitatiu, en definitiva, pren decisions relatives al disseny del seu estudi des del començament fins al final.

Això no significa, per descomptat, que no hi hagi un disseny previ al començament de la investigació ni que aquest sigui ni molt menys improvisat o descurat. Per ser rigoroses, les recerques qualitatives, com les quantitatives, han de partir d'unes preguntes d'investigació i uns objectius clars i ben establerts. Així mateix, cal indicar la manera com es pretén assolir aquests objectius, proposant unes tècniques i una temporització. El fet que una vegada en el camp les preguntes o les tècniques es puguin ampliar o modificar no significa en absolut que l'investigador s'hi llanci sense hipòtesis o coneixements previs i,

sobretot, sense una pauta del que vol fer i com vol fer-ho. Whyte (1955), autor d'una cèlebre etnografia de barris urbans de Chicago, *Street corner society*, ho explica de la manera següent:

«Estaba explorando territorio desconocido. Peor que desconocido, ciertamente, pues la literatura existente entonces sobre los barrios bajos era muy desorientadora. Habría sido imposible planear al principio la clase de estudio en la que finalmente me vi envuelto. Este no es un argumento contra la planificación inicial de la investigación. Si su estudio surge de un cuerpo de investigación realizada con acierto, entonces el estudiante puede y debería planear mucho más rigurosamente de lo que yo lo hice. Pero, incluso así, sospecho que pasará por alto datos importantes a menos que sea lo suficientemente flexible como para modificar sus planes conforme vaya avanzando. La aparente 'tangente' a menudo se convierte en la línea principal de investigación futura» (Whyte, 1955, p. 357; extre de la traducció realitzada per Valles, 1997, pp. 76-77).

S'ha de puntualitzar, no obstant això, per a no malinterpretar les afirmacions de Whyte, que el caràcter flexible i emergent, tot i ser crucial per a la investigació de fenòmens poc coneguts o, també, en estudis exploratoris, no es limita a aquestes situacions sinó que, a diferents nivells o amb diferents graus, caracteritza qualsevol investigació qualitativa que s'interessa per alguna cosa tan dinàmica i complexa com la realitat humana. Així, encara que l'investigador conegui bé el tema sobre el qual ha de treballar, encara que hagi llegit o fins i tot investigat sobre aquest, ha d'estar obert a la possibilitat de canvis, de noves dades i matisos que l'obligaran, si vol captar-los, a estudiar-lo fugint de protocols rígids i estàtics. Els científics socials no podem pressuposar *a priori* i de manera inflexible quines seran les condicions en les quals tindrà lloc la relació amb els subjectes, com es desenvoluparan els fenòmens al llarg del temps que duri la investigació ni com s'hauran desenvolupat des que altres les van fer seves (que coneixem i hem llegit) ni, tampoc, com aquests fenòmens tindran lloc en un context geogràfic i sociocultural concret i amb uns subjectes determinats. L'actitud oberta i flexible, humil i creativa, és fonamental perquè el nostre disseny s'adapti a la realitat i no a l'inrevés.

Tanmateix, cal reconèixer que la reflexió del paràgraf anterior és criticada per investigadors qualitatius propers al pol quantitativ que reclamen la possibilitat de dissenys més tancats o pautats (Miles i Huberman, 1994) al·legant, d'una banda, que l'investigador rarament no té coneixements o hipòtesis sobre la realitat que observa i, de l'altra, que, en el context investigador actual, la rapidesa amb la qual s'exigeixen resultats dificulta el plantejament de dissenys molt oberts. A la primera consideració es podria respondre que, efectivament, els investigadors parteixen habitualment de la lectura de material bibliogràfic sobre el tema o poden tenir experiència en aquest, però això no significa –ja ho hem dit– que la realitat romangui immutable (pel que fa a recerques anteriors), ni que sigui homogènia (pel que fa a recerques en altres contextos sobre el mateix tema) ni, tampoc, que les hipòtesis científiques estiguin *escrites en pedra*, sinó tot el contrari. Quant a la segona consideració, no es pot negar que el context investigador actual no afavoreix, ni molt menys, la realització de recerques amb totes les garanties de temps i recursos que seria desitjable (científicament desitjable), i que l'investigador es troba contínuament davant la necessitat d'equilibrar necessitats i possibilitats, però, davant això, el que

no es pot, en cap cas, és pretendre limitar artificialment la comprensió de la realitat. Així, segons Verd i Lozares (2016) ens mouríem en un contínuum delimitat per una posició *purista*, que defensa que els dissenys han de ser clarament emergents, i una altra de *pragmàtica*, que no descartaria l'ús de dissenys més propers, en diferents graus, al pol quantitatiu:

«La primera opció [purista] planteja que el modelo de desarrollo de una investigación cualitativa, y por lo tanto también las características de su diseño, se sitúa en el polo opuesto del proceso que se desarrolla en una investigación cuantitativa. La investigación cualitativa tendría por definición un diseño *emergente*, en que todas las decisiones se toman una vez sobre el terreno, en función del desarrollo y ritmos particulares de la investigación. Solamente e este modo se podría respetar la flexibilidad y apertura al sujeto inherentes a la investigación cualitativa. En cambio, en una investigación cuantitativa el proceso de investigación, y también su diseño, serían totalmente cerrados, sin resquicios para lo inesperado o las aportaciones eventuales de los sujetos investigados. Este posicionamiento redundante en la rigidez que suponen las divisiones paradigmáticas asociando la investigación cualitativa a la lógica y procesos inductivos o abductivos, y la cuantitativa a la lógica deductiva.

La postura pragmática defiende, al contrario, que el desarrollo de una investigación dependerá mucho más de la pregunta de investigación y la concepción teórica y metodológica que mejor se adapte a ella, y no tanto de un supuesto posicionamiento rígidamente paradigmático (cuantitativo o cualitativo) adoptado por la persona investigadora. [...] En nuestra opinión, más que oponer los diseños emergentes a los diseños cerrados situándolos en paradigmas diferentes, habría que contemplarlos como extremos de un continuo en que es posible identificar posiciones intermedias [...]. Así a lo largo del continuo podrían situarse diseños que se diferencian progresivamente, con planteamientos y posturas intermedias. Esta gradación se entendería mejor si se introduce la noción de diseño *proyectado*, entendido como aquel en que antes de empezar el trabajo sobre el terreno se anticipan un conjunto de decisiones sobre la fase empírica de la investigación, como por ejemplo la naturaleza de la muestra que se utilizará o las características de las unidades de información. Estas decisiones tomadas con anticipación, pueden ser cerradas, es decir, inamovibles, como suele pasar en las investigaciones cuantitativas (aunque no en todas) o flexibles, es decir, susceptibles de ser modificadas una vez iniciado el trabajo de campo, como es habitual en la mayoría de investigaciones cualitativas» (Verd y Lozares, 2016, p. 66, les cursives són seves).

Sense pretendre aprofundir en absolut el debat, ens adherim, com veureu en les pàgines d'aquest text, a un model de disseny fonamentalment emergent en el qual l'investigador arriba al camp amb un bagatge teòric i una sèrie d'hipòtesis que l'han orientat però, alhora, amb un plantejament clarament flexible, adaptable a les circumstàncies que van sorgint al llarg del procés investigador.

1.2.7. Perspectiva abductiva

Per a entendre aquest apartat hem de repassar breument alguns conceptes bàsics referits a la relació entre la teoria i les dades empíriques obtingudes en una investigació. Pel que fa a això podem diferenciar tres tipus de perspectives (Verd i Lozares, 2016):

a) Deducció

En les perspectives deductives o hipoteticodeductives, la teoria precedeix l'obtenció de dades empíriques, que es recullen, precisament, amb la finalitat de validar o no les hipòtesis i els suposats teòrics elaborats abans de la recollida de les dades. En altres paraules, la teoria està definida abans de començar el

treball de camp i guia la formulació de les preguntes d'investigació i la construcció de l'objecte d'estudi; les hipòtesis i les teories sobre aquest es validen, després, comprovant si s'adeqüen o no a les dades empíriques.

La principal crítica envers aquest model assenyala que l'esquema investigador deductiu portaria a perdre o limitar dues de les potencialitats de la metodologia qualitativa: una, la de ser capaç de permetre el sorgiment de dades no previstes o noves línies d'investigació (ja que, almenys en les postures deductives més estrictes, les dades que no serveixen per a validar la hipòtesi no es tenen en compte); una altra, la de ser capaç de mostrar fidelment la realitat social amb els seus processos, canvis i interaccions concrets.

b) Inducció

En la perspectiva inductivista la teoria s'elabora després de l'anàlisi de les dades obtingudes de la investigació, que es recullen amb la finalitat de desenvolupar coneixement teòric sustentat empíricament. És a dir, la investigació inductiva no s'orienta a la validació d'hipòtesis i teories, sinó a la formulació d'aquestes a partir de generalitzacions empíriques. El resultat és la formulació de lleis generals a partir de l'observació d'uns pocs casos adequadament seleccionats i analitzats amb rigor i profunditat.

Aquesta modalitat de generalització inductiva ha estat, no obstant això, també criticada per la seva inclinació excessiva a la inferència a partir d'un conjunt limitat de dades referides a un context concret.

c) Abducció

En les perspectives abductives la teoria i les dades empíriques es relacionen entre si contínuament, de manera que les teories preexistents sobre un àmbit determinat guien l'obtenció de dades que, al seu torn, serveixen per a modificar-les i generar-ne de noves. És a dir, en un procés iteratiu constant, les hipòtesis i teories s'adapten a les dades empíriques i, al mateix temps, els canvis que s'hi proposen permeten explicar millor les dades.

Es construeix, llavors, un coneixement científic que, per a dir-ho d'alguna manera, articula la inferència teòrica amb l'empírica, de manera que permet tant la generació com la validació d'hipòtesi.

En el marc de reflexió sobre la metodologia qualitativa en què ens trobem és fàcil veure, llavors, que la perspectiva abductiva permet eludir la rigidesa excessiva dels plantejaments deductius i el dèficit teòric d'alguns d'inductius, al mateix temps que és la que ressalta de manera més visible la creativitat i la flexibilitat necessàries per a investigar els fenòmens socials.

Encara que podem trobar exemples d'autors que defensen la utilització de la metodologia qualitativa des de cadascuna de les tres perspectives, la perspectiva abductiva sembla atendre de manera més adequada i precisa el caràcter emergent i dinàmic de la realitat i la percepció humana i, per tant, dels dissenys d'investigació que pretenguin abordar-les.

1.2.8. Anàlisi de dades progressiva

Una altra de les característiques fonamentals de la investigació qualitativa es refereix al moment en el qual s'inicia l'anàlisi de les dades. Si en metodologia quantitativa, aquestes s'analitzen una vegada finalitzat el període de recollida, en la qualitativa l'anàlisi comença en el mateix moment en què se n'inicia l'obtenció i continua durant tot el procés, encara que es centri, és clar, de manera més intensiva, al final. L'anàlisi progressiva de les noves dades que les tècniques proporcionen porta els investigadors a una formulació, contrastació i reformulació contínua de les hipòtesis, que els permet millorar els seus coneixements sobre la realitat que s'estudia, i, per tant, estar en millors condicions per a adaptar el disseny de l'estudi a les necessitats que imposi el seu abordatge.

La metodologia qualitativa parteix del reconeixement de l'enorme diversitat i dinamisme de la realitat, de manera que assumeix que seria erroni tractar de fer una codificació o estandardització prèvia al seu estudi a fons, com ho seria també renunciar a l'anàlisi gradual de les dades que permeti mantenir aquest caràcter provisional de les hipòtesis i, també, la flexibilitat dels dissenys. Hi tornarem.

1.2.9. Cerca de la confiabilitat de les dades

Encara que tractarem amb deteniment les qüestions relacionades amb la qualitat de la investigació qualitativa en el mòdul «L'anàlisi de dades en recerca qualitativa» de l'assignatura, val la pena que ressaltem, ja en aquestes primeres pàgines, el seu èmfasi a aconseguir la confiabilitat de les dades, per bé que, sovint, els criteris d'avaluació utilitzats siguin diferents als que es consideren habitualment en les orientacions quantitatives (Gutiérrez, 2008; Valles, 2002).

En metodologia qualitativa l'ajust de les hipòtesis formulades pels investigadors a la realitat que pretenen estudiar s'aconsegueix per mitjà de tots els trets que hem anat enunciant: l'observació directa i orientada dels fenòmens considerats en tota la seva complexitat, la relació perllongada i intensa amb els subjectes (seleccionats segons criteris de significació teòrica), l'atenció a les seves explicacions i percepcions i al context en el qual i sobre el qual es produeixen, la planificació i execució del disseny d'investigació de manera flexible però sistemàtica i rigorosa i per part d'un científic social amb coneixements teòrics, metodològics i tècnics sòlids. Tot això permet obtenir dades i formular

hipòtesis que serancontrastades i posades a prova de manera contínua i que s'entenen, igual que la realitat que intenten explicar, de manera dinàmica i provisional.

En metodologia qualitativa no es pretén, per tant, aconseguir el nivell d'estandardització propi dels enfocaments quantitius, la qual cosa, no obstant això, no li resta científicitat. Que no hi hagi protocols estancs, rígids i altament estandarditzats dona de vegades l'aparença d'informalitat quan, per contra, mantenir el rigor científic és condició *si ne qua non* per a l'aplicació amb garanties d'aquesta metodologia. Que es recomani i es valori la capacitat d'adaptació dels investigadors, que es parli fins i tot de les bondats de la improvisació, es confon de vegades amb la falta de plantejaments metodològics sòlids, la qual cosa acaba fent l'efecte que es tracta de mètodes i tècniques menys professionals i menys científics.

Algunes d'aquestes percepcions (errònies, ja ho sabem) es podrien relacionar amb la facilitat aparent (només aparent) de l'aplicació de les tècniques i amb la seva flexibilitat. Algunes de les tècniques típicament qualitatives, com l'observació participant o les entrevistes, s'assemblen a situacions quotidianes en la vida real, de manera que es pot confondre aquesta similitud amb una aplicació informal que l'única cosa que denota és una falta de rigor metodològic imprescindible en qualsevol investigació, del tipus que sigui. No es tracta, tampoc, de tècniques que necessitin un aparell tecnològic important (encara que cada vegada hi ha més suport informàtic especialitzat, no és imprescindible ni especialment complex), la qual cosa també contribuiria, des de certes perspectives, a menysvalorar la necessitat de coneixements i especialització. No obstant això, conèixer a fons les condicions d'aplicació, els usos i les limitacions de cada tècnica i adaptar-les al context concret, i també estar familiaritzat adequadament amb els suports informàtics per treure'n el màxim partit, és imprescindible per a la seva implantació correcta.

El fet, també, que no hi hagi regles mecàniques altament protocol·litzades per a l'aplicació de les tècniques sinó que aquestes s'hagin d'adaptar al context de la investigació (en moments, llocs i circumstàncies concrets), als objectius i possibilitats d'aquesta i al mateix caràcter canviant i processual de la vida humana, fa que en ocasions s'interpreti aquesta flexibilitat com *un val tot* i es produeixi una manca de reflexió metodològica sobre el que fa l'investigador: per què ho fa, com ho fa i quines són les seves conseqüències. Certament, *s'aprèn a caminar caminant*, però en aquest cas, les habilitats i l'experiència no són suficients *per se*, sense la formació teòrica necessària. La metodologia qualitativa s'aprèn, per descomptat, en el context de programes de formació sòlids, però, després de l'adquisició d'aquests coneixements teòrics, és necessari l'exercici pràctic. Sempre, és clar, en els primers moments, hauria de ser en qualitat d'observador, de col·laborador i amb la supervisió adequada; després,

a partir de la continuïtat de la formació teòrica i de l'avaluació crítica permanent del mateix treball, per part de l'investigador i, també, recurrent al debat amb col·legues experimentats.

Encara que, com anirem veient, la incorporació de la metodologia qualitativa al bagatge metodològic i tècnic de disciplines molt variades (antropologia, sociologia, ciències polítiques, psicologia, medicina...) ha contribuït a enriquir la disponibilitat de perspectives i el debat epistemològic, també s'ha de reconèixer que aquesta divulgació ràpida en sectors relativament nous, on la seva aplicació no era habitual fins fa poc, per desgràcia no sempre ha anat acompanyada de la formació adequada dels investigadors en el maneig pràctic i també en el bagatge teòric de les tècniques. De vegades, això té lloc en un context de precarietat de la investigació, és cert, en què els professionals en molts casos es veuen obligats a una aplicació poc acurada dels mètodes i les tècniques però, també, en alguns casos, en una actitud de descuit i poca professionalitat que és reprovable.

La metodologia i les tècniques qualitatives, doncs, no es poden improvisar, s'han d'aprendre. Es pot i s'ha d'aprendre, també, precisament la flexibilitat, cosa que potser és més difícil que el maneig de protocols rígids. Si no es fa així, si no es presta una atenció escrupolosa a la formació dels investigadors i al rigor en l'aplicació de mètodes i tècniques, aquestes es desprestigen, es despullen del seu valor científic, i se'n qüestionen els resultats, cosa que té conseqüències sobre les persones a les quals es refereixen les recerques.

1.2.10. Vocació aplicada

El coneixement generat a partir de l'aplicació de mètodes i tècniques qualitatives, en les diferents disciplines que les utilitzen, és susceptible de ser aplicat a la intervenció social, encara que no sempre sigui aquesta la seva intenció. En paraules de San Román (2006), en referència al coneixement produït des de l'antropologia:

«Esa aplicación va desde la pura investigación básica, cuya divulgación crea opinión, proporciona datos, argumentos y justificaciones –una intervención fuerte–, hasta los estudios 'por encargo' –de quien sea– para buscar orientación en la solución de los problemas socioculturales. La Antropología produce muchos conocimientos que, en principio, son *aplicables*; una buena parte de la teoría antropológica, la etnografía y la teoría, que de ella se deriva, se relacionan con problemas sociales y culturales que la gente o la sociedad o las instituciones tienen. De aquí, que exista en múltiples ocasiones una vinculación estrecha entre teoría e intervención, sea de forma activa o, más frecuentemente, latente o silenciada» (San Román, 2006, p. 380, les cursives són seves).

I quan mantenim aquesta vocació aplicada, aquesta intenció que el coneixement que som capaços de generar serveixi, en alguna mesura, per a millorar la vida de la gent, adquirim una responsabilitat immensa, de la qual hem de ser conscients i que hem d'aprendre a manejar en el dia a dia de la nostra tasca investigadora. San Román (1993) ho explica d'una manera molt clara, amb uns plantejaments ètics que hem de (i volem) fer nostres:

Vegeu també

Aprofundirem amb més detall en aquest punt, per a cada tècnica, en els mòduls «L'observació participant», «L'entrevista i la història de vida» i «El grup de discussió, la investigació documental i altres tècniques qualitatives d'investigació» d'aquesta assignatura.

«Tenemos, en primer lugar, una responsabilidad profesional que exige de nosotros calidad en las construcciones teóricas, cumplimiento de los requisitos metodológicos y técnicos y, entre ellos, consciencia de la falibilidad de la ciencia y la exigencia de la interdisciplinariedad, porque sabemos, además, que nuestro lugar en el conocimiento es parcial, es sólo un punto de mira, unas gafas que permiten vislumbrar tan solo uno de los colores de la escena. Responsabilidad profesional que se extiende a la exigencia también de un trabajo no sólo interdisciplinar sino interprofesional, armonizando nuestras capacidades y contribuciones con las de los demás, las de la gente, las de otros investigadores, las de los trabajadores sociales y otros profesionales. Responsabilidad también en difundir y en hacer asequible lo mejor de nuestra disciplina, lo mejor de nuestro conocimiento, en tareas docentes que no se limitan a la formación de investigadores sino también al esfuerzo por incorporar una perspectiva antropológica esclarecedora respecto a la variabilidad cultural, a la formación de profesionales de otros campos y otras disciplinas.

Tenemos, en segundo lugar, una responsabilidad social que consiste fundamentalmente en contribuir, siempre que en nuestro conocimiento existan instrumentos útiles para ello, a resolver problemas que son problemas para la gente y a hacerlo de manera que ese conocimiento y nuestra implicación profesional sirva a sus fines cuando compartimos la orientación de sus aspiraciones.

En tercer lugar, tenemos una responsabilidad política, que nos mueve a promover la autogestión y la consciencia crítica solidaria de los procesos inducidos y que por tanto nos tiene que evitar la tentación de erigirnos en líderes de los proyectos que afectan a la vida de los otros, porque es a esos otros y a nadie más a quienes corresponde cualquier tipo de liderazgo de sus propios destinos.

Tenemos, por último, una difícilísima responsabilidad personal que nos exige, simultáneamente, y a veces contradictoriamente, colaborar en resolver los que los pueblos consideran sus problemas y promover lo que nosotros creemos respecto al mejor destino del mundo, la creencia en la bondad de una humanidad múltiple y diferente y a un tiempo igualitaria y solidaria. Y, no nos engañemos, esos valores no son valores universales aunque aquí y allí aparezcan diseminados por amplias zonas del universo. Esos son nuestros valores, nuestro propio prisma, pero unos valores y un prisma a los que muchos no estamos dispuestos a renunciar y que muchas veces entran en colisión no ya con otros prismas y valores de nuestra propia cultura, sino también de otros pueblos a los que como personas y antropólogos amamos. Y en esa contradicción, irresoluble, sólo el arte de mantener la consciencia, la razón y el amor por la humanidad puede ayudarnos en las decisiones constantes y fundamentales de nuestro trabajo» (San Román, 1993, pp. 140-141).

I, sempre des d'un immens respecte a l'Altre, considerat com un subjecte de drets igual que nosaltres; sempre des de l'honestedat cap a nosaltres mateixos i cap a les persones amb les quals i per a les quals treballem. Parlarem sovint d'això en aquests materials. De moment, no ens resistim a una anotació més de San Román (2000), basada en la seva pròpia (i dilatada) experiència de camp, en aquest cas amb població immigrant de Senegal i Gàmbia:

«Hace pocas semanas, y por enésima vez, un señor inmigrante de Senegal al que yo trataba de hacerle una pregunta me cortó bruscamente: 'y si te contesto, ¿para qué te va a servir a ti y para qué me va a servir a mí?'. Creí morir. Pensé a la mayor velocidad que pude que sólo podía contestar con la verdad: a mí para hacer un trabajo que me interesa, porque me gustan muchísimo estos temas y quiero conocerlos, y que me conviene, porque perdería buena parte de mi condición académica si no hiciera estos estudios. A él le interesa tan sólo si yo soy capaz de transmitir a la opinión pública y a la academia que los inmigrantes son tan personas enteras como ellos, tan sólo si soy capaz de incidir en los que realizan las intervenciones sociales de todo tipo para que tengan en cuenta la necesidad de su participación y gestión política en cada intervención, tan sólo si soy capaz de transmitirle a él que merece la pena que nos conozcamos mutuamente, que merece la pena su movilización. Le pareció todo ello dudoso. Quizá con razón. Pero decidió que, al fin y al cabo, había contestado yo antes y me contestó él a mí» (San Román, 2000, p. 195).

1.3. El treball de camp en investigació qualitativa

L'expressió *treball de camp* es refereix al procés d'aplicació per part de l'investigador d'una sèrie de tècniques d'investigació, pertinents per al cas concret (objecte d'estudi, preguntes de recerca, objectius, etc.), que permeten la recol·lecció de dades empíriques. En dissenys qualitius d'investigació, aquestes tècniques van des de l'observació participant, les entrevistes i grups de discussió, fins a altres com l'anàlisi documental, l'anàlisi de xarxes socials o les genealogies.

Encara que ho abordarem amb molt més detall i de manera específica per a cada tècnica en els mòduls següents, cal que fem aquí una petita introducció al treball de camp.

1.3.1. La delimitació i l'accés al camp

En el moment de començar la recol·lecció de les dades o, abans encara, quan es perfila el disseny de la recerca, cal *delimitar el camp*, és a dir, seleccionar, els llocs (escenaris i unitats d'observació) i els moments en què es treballarà. Per a això, hem de tenir en compte algunes qüestions que en aquest moment introduïm solament de manera esquemàtica però que desenvoluparem en els mòduls següents:

- En metodologia qualitativa, el camp és, ho sabem ja, obert i flexible, com ho és la realitat sobre la qual es pretén investigar i en la qual transcorren els fenòmens socials.
- Per a la delimitació del camp, cal tenir presents, al llarg de tot l'estudi, els criteris teòrics i pràctics que ja hem esmentat. Teòrics, per a seleccionar escenaris, poblacions i terminis temporals que siguin pertinents, és a dir, significatius per a la recerca (almenys, d'acord amb els nostres coneixements en cada moment). Pràctics, perquè caldrà tenir presents els recursos (temps, diners...) i les possibilitats reals d'accés i permanència en cada escenari i amb cada població durant el temps suficient per a què puguin obtenir-se les dades necessàries.
- Cal delimitar adequadament el camp d'una recerca, tant pel que fa al marc temporal com al físic. Es tractarà d'escollir els escenaris i els moments concrets en els quals es pensa que tenen lloc (o que es relacionen amb) els fenòmens d'interès, sigui un barri, una ciutat, una empresa, una institució, etc.
- Per a delimitar inicialment el camp cal disposar d'un coneixement almenys preliminar del lloc i el grup humà concrets sobre els quals pretenem treballar, bé a partir de la lectura de bibliografia diversa, d'accessos puntuals exploratoris, d'experiència pròpia o de col·legues experts. Aquest coneixement previ permetrà a l'investigador no tan sols saber com ma-

nejar-se en els primers moments, com *orientar-se* en el camp per a evitar malentesos, malapteses, desacords, etc. que puguin malmetre el treball abans fins i tot d'haver-lo començat sinó també per a anar entrenant la mirada cap als temes d'interès i, molt especialment, per a començar a seleccionar interlocutors que puguin donar accés a l'escenari complet o a situacions concretes.

- Sol ser recomanable, per començar, fer *estades pilot* en diversos escenaris de camp, amb la finalitat d'explorar la possibilitat d'entrada i de treball amb les diferents tècniques, la pertinència del disseny ateses les característiques de l'escenari, la rellevància pel que fa a l'objectiu de la recerca, etc. En aquestes estades exploratòries l'observació participant, les trobades informals i fins i tot alguna entrevista breu seran importants per anar establint contactes amb subjectes (*els actors socials*) i adquirir un coneixement preliminar per a orientar la recerca i l'inici posterior d'un treball més intensiu.
- Ja en els primers moments, és de gran importància la figura del *porter* (*gatekeeper*, en anglès). En l'argot investigador es denomina d'aquesta manera a aquells subjectes que tenen la capacitat de facilitar als investigadors l'accés al camp i la consecució de permisos i contactes, per diferents motius: per la seva posició de poder o autoritat en el grup o institució o en un sector d'aquest, pels seus coneixements del mitjà, habilitats, contactes, etc. Tractarem la utilitat i les limitacions d'aquesta figura en els mòduls següents, especialment en el mòdul «L'observació participant».
- Una vegada establerts l'escenari o els escenaris de camp, s'inicia la fase de negociació dels permisos pertinents. Desenvoluparem amb més detall aquesta qüestió en parlar de les tècniques d'investigació, sobretot, també, de l'observació participant, però podem apuntar ja que l'obtenció de permisos és una etapa fonamental de qualsevol recerca qualitativa, en la qual s'ha d'extremar el respecte pels subjectes i el seu entorn. El permís pot ser institucional o personal, però fins i tot quan només sigui d'aquest últim tipus és una fase que no s'ha d'eludir. A més, pot ser necessari gestionar permisos escrits específics per a cada tècnica (per a gravar entrevistes o grups de discussió, per exemple), mitjançant models de consentiment informat, dels quals parlarem en el mòdul «L'anàlisi de dades en recerca qualitativa» de l'assignatura.
- Ja des del principi cal tenir presents els principis d'honestedat i ètica que han de regir, no solament, és clar, el nostre comportament com a individus, sinó molt especialment en aquest cas, com a investigadors qualitatius. En parlarem també en cadascun dels mòduls dedicats a les tècniques i, de manera específica, en el mòdul «L'anàlisi de dades en recerca qualitativa», però deixem clar ja aquí que la interacció amb els subjectes, l'entrada i estada en el camp i en els diversos escenaris, la nostra manera d'adreçar-nos-hi, les explicacions que oferim, etc. s'han de regir per una ètica inqüesti-

onable en la qual els interessos i els drets dels subjectes es posin sempre per davant dels de la recerca.

1.3.2. Les primeres relacions de camp

Encara que també aprofundirem en aquesta qüestió en els mòduls següents, apuntem alguns trets generals:

- En els primers contactes, és fonamental que l'investigador sàpiga explicar la seva presència de manera clara i concisa, sense ocultar informació que és ètic que els subjectes tinguin, però sense donar massa detalls que puguin aclaparar-los, fer-los desconfiar o canviar d'actitud. És aconsellable que l'investigador tingui un discurs preparat per a això, però sense seguir-lo al peu de la lletra, exposant els fets de manera natural i coherent amb el tipus d'interacció social que desenvolupi en cada moment. Sol ser aconsellable, també, que l'investigador porti preparades respostes a les possibles preguntes que és previsible que els subjectes li formulin, a les seves mostres de reticències o objeccions.
- Ja en aquest moment, l'investigador ha de deixar meridianament clar el caràcter confidencial de les dades obtingudes, el seu compromís ètic amb la recerca i amb els subjectes i, també, la seva voluntat d'interferir al menys possible en les activitats quotidianes d'aquests.
- Es tractarà, llavors, de defensar la legitimitat i la utilitat de la recerca, l'honestedat i, per a dir-ho col·loquialment, el caràcter inofensiu i escassament invasiu de l'investigador i, també, la possible rellevància per als subjectes dels resultats que s'obtinguin.
- Pel que fa a les persones amb les quals treballarem, les actituds davant la recerca poden ser, amb tota lògica, enormement variades: des de l'acolliment entusiasta fins al rebuig frontal passant per l'actitud expectant, la indiferència o la tolerància provisional. Sigui quina sigui la reacció inicial, l'investigador ha d'intentar manejar-la per a garantir, almenys, l'accés al camp. Ja hi haurà temps de reduir tant expectatives excessives com reticències o susceptibilitats, de guanyar-se la confiança i establir relacions sòlides. Per a això, com ja es pot suposar, l'actitud de l'investigador ha de ser de calma, sinceritat i humilitat. En aquests primers moments, no podem oblidar que l'investigador passa a *ser investigat* pels subjectes, els quals avaluen la seva presència física, les seves paraules, actituds..., ja que en aquest moment és un estrany.
- Conèixer, esbrinar i respectar les normes bàsiques que guien les relacions socials serà imprescindible per a una bona entrada. Una actitud prudent i que denoti respecte donarà confiança als subjectes i els permetrà *perdonar* les ignoràncies o les malapteses de l'investigador en els començaments

del treball de camp i, més encara, pot motivar-los per a *ajudar-lo a solucionar-les*, la qual cosa li donarà, aleshores, una oportunitat única d'accés al camp.

- L'actitud de l'investigador no ha de ser, al principi, massa *àvida* de dades sinó que l'objectiu ha de ser familiaritzar-se amb l'entorn, començar a establir relacions amb una confiança progressiva i adaptada a les condicions imposades pels subjectes i, sobretot, no destorbar i *no ficar la pota*. No és, com es pot entendre, una etapa fàcil; de fet, sol resultar sovint incòmoda o estressant, però és fonamental perquè l'investigador assenti la seva presència al camp.
- En aquests primers moments és important també mantenir, per dir-ho així, el *focus obert*, i tracta d'accedir al major nombre possible d'escenaris i informants, per tal de facilitar la familiarització amb l'entorn.
- A mesura que la recerca avança, si les circumstàncies són favorables, l'investigador anirà enfortint la seva relació amb els subjectes d'interès i hi establirà una interacció sincera, perllongada, intensa i fructífera.

Hi tornarem més endavant. Deixem, de moment, una anotació de San Román (2009) per a parlar d'aquestes etapes inicials del treball de camp (etnogràfic, en el cas d'aquesta autora):

«Cuando un etnógrafo o una etnógrafa –o los etnógrafos colaboradores, en ciertas circunstancias– se interesa por algún lugar, que le es desconocido en cierta medida, en el que realizar su investigación etnográfica, tras acceder a la bibliografía relacionada, si la hay, difícilmente puede hacer otra cosa que observar y participar de la vida del grupo. La única manera de llevar a cabo el estudio en un contexto desconocido es estableciendo relación con la gente, participando con ellos en sus actividades y observando lo que ocurre e informándose sobre ello. Esto permitirá al etnógrafo o etnógrafa dejarse exponer a lo que va ocurriendo e ir localizando fenómenos de interés especial, a veces inesperados, por sorprendentes –'quiebras' o *rich points*, en términos de Agar (1992). La comprensión se va produciendo a medida que los fenómenos observados se van entendiendo y relacionando con estructuras folk de conocimiento o significado, con procesos, estructuras y datos contextuales, conforme el investigador va desarrollando sus propios esquemas explicativos (Agar, 1992)» (San Román, 2009, p. 243, les cursives són seves).

1.3.3. El final del treball de camp

Quan s'acaba el treball de camp? Aquesta és una pregunta que assalta amb freqüència els investigadors que empren metodologia i tècniques qualitatives en el context d'un treball de camp d'investigació social. I la resposta no és senzilla perquè es poden donar diverses circumstàncies:

- La situació ideal, que hem de perseguir com a científics socials, és donar per acabat el treball de camp en el moment en què s'hagin aconseguit els objectius de la investigació i els seus responsables estiguin en condicions de donar, raonablement, respostes a les preguntes de recerca plantejades

i de formular hipòtesis que hagin estat posades a prova adequadament i validades.

- Sovint, massa sovint, no obstant això, la finalització estarà imposada no perquè s'hagin aconseguit la totalitat dels objectius que es perseguien sinó per raons de tipus pràctic, com l'acabament dels terminis establerts i la impossibilitat de prorrogar-los, l'esgotament dels recursos (especialment econòmics) o la falta de col·laboració per part de les poblacions o les institucions implicades.
- Cal aclarir, d'altra banda, que la recerca en el camp sociolaboral, que ens ocupa aquí, com qualsevol altra referida a la realitat humana en realitat, no es pot donar mai per acabada del tot: sempre s'obren nous interrogants, apareixen situacions noves o modificacions o matisos a les ja conegudes; sempre és possible, també, aspirar a conèixer la realitat de manera més profunda.
- El tipus de relació establerta amb els subjectes en el curs d'un treball de camp qualitatiu fa que molt sovint el contacte amb ells es mantingui al llarg del temps i una vegada finalitzada la recerca en concret, de manera que de vegades és difícil (o innecessari) posar límits concrets a la indagació.

Pujadas (2004) ens ho explica així:

«De manera general es pot afirmar que el treball de camp conclou quan s'han assolit tots els objectius arcs; és a dir, quan l'investigador o l'equip de recerca està en condicions de donar resposta a les preguntes que es formulaven a l'inici del procés investigador, quan s'han pogut validar o negar les hipòtesis de partida. És clar, però, que mai s'acaben de contestar totes les preguntes i/o que, al llarg de tota la investigació, n'apareixen constantment unes altres.

En un sentit més pràctic, es pot dir que una recerca s'acaba quan s'han esgotat els recursos disponibles i/o el termini de realització. D'altra banda, cal tenir present que els equips de recerca tendeixen a enllaçar uns projectes amb uns altres, que poden ser simple continuació dels anteriors o bé reformulacions més o menys importants dels temes i dels objectes d'estudi. En aquest sentit, doncs, el treball de camp d'un projecte s'enllaça amb el següent.

A més, hi ha una dimensió, que ha s'ha comentat en l'apartat anterior, que és el compromís ètic amb les persones, els lligams que ens uneixen amb molts dels informants, que han esdevingut ja relacions personals. Quan es produeix aquesta relació, molt freqüent en el cas de l'etnografia, el treball de camp no s'acaba mai i un posa al dia i reestudia constantment vells objectes d'estudi» (Pujadas, 2004, p. 307).

1.3.4. Un apunt sobre la vinculació de l'investigador amb el camp

S'ha discutit molt, especialment des de l'antropologia social i cultural i la sociologia, sobre si el científic social pot i ha de fer treball de camp en contextos socials que li són propis o molt propers. Dit d'una altra manera: si com a científics socials podem investigar aquelles realitats en les quals, d'una manera o d'una altra, estem implicats. Seria, per exemple, el cas d'un orientador

laboral d'un servei públic d'ocupació en el seu lloc de treball, un orientador en el seu institut d'educació secundària, etc. Les respostes a aquest interrogant han estat variades.

Guasch (2002) explica la seva opinió de la manera següent, encara que referint-se tan sols al desenvolupament d'una de les tècniques, l'observació participant:

«Por otro lado, contra quienes defienden que el científico social nunca debe hacer observación participante de un grupo social en el que esté directamente implicado, aquí se defiende lo contrario. Un emigrante, una quemada, un policía, un médico, o un evuzok, puede producir etnografía excelente sobre su propio grupo social. La distancia, en estos casos, puede construirse de manera crítica. El pertenecer a un grupo social evita los problemas de traducción cultural. Ya no es necesario que quien investiga pase por un proceso de resocialización en un grupo que desconoce. Quien investiga conoce los códigos vigentes en su propio grupo y puede hacerlos explícitos» (Guasch, 2002, p. 11).

Triar temes i escenaris de camp amb els quals l'investigador està especialment relacionat és una decisió que té avantatges i inconvenients. Entre els avantatges, sens dubte, hi ha el coneixement dels codis culturals, de les pautes de relació social, de les claus de certes situacions, etc., que afavorirà la incorporació de l'investigador al grup, la seva acceptació per part d'aquest, l'accés als informants i als escenaris significatius per a la recerca i la comprensió dels fenòmens. En altres paraules:

«Sin embargo, son muchos los problemas que pueden obviarse *estando aquí*; en especial que no existen problemas de traducción cultural. Informante, investigador y lector comparten un mínimo de intersubjetividad que hace innecesaria la tarea de traducción cultural. *Estando aquí*, la interpretación de la realidad social que surge de la observación participante se construye a partir de ciertos códigos compartidos, aun cuando los sesgos personales persistan en quien informa, en quien investiga y en quien lee» (Guasch, 2002, p. 29, les cursives són seves).

Entre els inconvenients, hi ha el risc d'optar per una identificació amb la situació i les persones que confongui la recerca amb la militància social o política o, simplement, les dificultats per a adoptar una visió crítica, una mirada nova de la realitat (un *estranyament*, dit en argot), necessari per a contemplar-la amb els ulls d'un neòfit. Dit d'una altra manera, el treball de camp en un grup amb el qual la identificació és intensa podria afectar la capacitat de l'investigador per a treballar de manera atenta i crítica, i limitar la percepció de detalls, variables o relacions que pel fet de ser quotidians no es tenen presents, la capacitat de qüestionar-se les claus, de sorprendre's pels fenòmens i interrogar-se genuïnament sobre ells. Les accions familiars, rutinàries, acaben sent inconscients en certa mesura. Taylor i Bogdan (1987), per exemple, desaconsellen aquesta opció precisament per aquest motiu:

«Recomendamos que los investigadores se abstengan de estudiar escenarios en los cuales tengan una directa participación personal o profesional. En los observadores novatos existe la tendencia a estudiar el medio de amigos y parientes. Cuando uno está directamente involucrado en un escenario, es probable que vea las cosas desde un solo punto de vista. En la vida cotidiana, las personas asumen modos sobrentendidos de ver las cosas, y equiparan lo que ven con la realidad objetiva. El investigador debe aprender a considerar que su visión de la realidad es sólo una entre muchas posibles perspectivas del mundo. Por otra parte, el temor a ofender a amigos podría tender a limitar lo que se escriba en los informes sobre la investigación» (Taylor i Bogdan, 1987, pp. 36-37).

Alguns autors defensen, doncs, que mantenir la distància ajuda a preservar la visió de científic enfront de la de militant, mentre que altres defensen el contrari: la possibilitat que l'investigador social, format adequadament i després de recerques sòlides, pugui usar el coneixement adquirit per a denunciar situacions d'injustícia:

«Ante el uso frecuente de la observación participante para abordar situaciones sociales de colonización o de desviación social, la búsqueda de la distancia pretende, en realidad, neutralizar la implicación política del investigador en el sentido de tomar partido por los observados. Se admite la empatía, pero se niega la posible denuncia pública y política de situaciones sociales subalternas» (Guasch, 2002, p. 37).

En qualsevol cas, el que serà imprescindible seran dues coses. Primer, una reflexió crítica i honesta per part de l'investigador sobre els seus propis condicionants i, segon, fer-los explícits perquè el lector els conegui. San Román (2006) ho explica així:

«[...] también habría que admitir que participamos de una cultura y que nos hemos socializado de cierta forma, aunque no sean cosas indelebles, inmutables. Y tenemos valores y prioridades entre ellos y mantenemos posiciones ideológicas, políticas y en muchos otros aspectos, a veces, también religiosas. Igualmente sabemos que, en la medida en que no pueden obviarse, en la medida en que son absolutamente necesarios para la propia orientación de nuestro pensamiento y nuestra acción, el problema nunca puede ser evitarlos; enloqueceríamos. Lo que es necesario es explicitarlos, tanto para que honestamente presentemos nuestro trabajo ante otros como para dejarlos visibles para ser criticados por nosotros y por otros» (San Román, 2006, p. 388).

I insisteix en un treball posterior:

«[...] debemos hacer notar que el riesgo a evitar es considerar cercanas culturalmente cualesquiera situaciones y personas de la sociedad del etnógrafo o etnógrafa, proximidad sociocultural de la que es necesario asegurarse previamente. Aun así, nos quedan dos tareas de la máxima importancia. Por una parte, se halla el esfuerzo por llegar a conocer la diversidad cultural interna, porque nuestras sociedades, están, precisamente, entre las que mayores niveles de complejidad y heterogeneidad presentan. Por otra parte, en el estudio de lo 'culturalmente próximo' casi nunca resultan adecuadas las categorías que hayamos podido adquirir como personas nativas de nuestra cultura, y nos vemos obligados a construir categorías que hay que definir en el interior del conocimiento antropológico» (San Román, 2009, p. 239).

2. Aproximacions teoricometodològiques en investigació qualitativa

2.1. Una mica d'història

No podem aturar-nos amb el detall que mereixeria a revisar l'evolució històrica de la investigació qualitativa, terreny en el qual les aproximacions realitzades per diversos autors tampoc no són, sovint, coincidents entre si, sinó que estan influenciades tant per la disciplina des de la qual escriuen com per la perspectiva teòrica que adopten. Es tracta, com sembla lògic pensar, d'un tipus de metodologia que sorgeix, evoluciona i canvia, com qualsevol altre coneixement humà, arran de cada context històric i científic. Però sí que intentarem, almenys, fer-ne un breu resum (Valles, 1997).

Autors com Taylor i Bogdan (1987), entre altres, assenyalen que, en realitat, la metodologia qualitativa, entesa almenys com l'esforç per a reconstruir les conductes i les narracions de les persones d'acord amb les seves pròpies interpretacions, és tan antiga com la història escrita, i en trobem mostres en els relats de viatgers, militars o escriptors, des d'Heròdot a Marco Polo. No es tracta, no obstant això, d'una manera d'entendre aquesta metodologia com a ciència sinó en termes de relats o cròniques.

Des d'un punt de vista ja centrat en la construcció científica del coneixement, alguns autors, com Hamilton (1994), citat a Valles (1997), assenyala com a punts fonamentals per al sorgiment d'aquesta metodologia la crítica a les postures a l'entorn de l'objectivitat en Descartes i la rellevància de la interpretació i la comprensió en la indagació científica en els plantejaments de Kant i la seva distinció entre «raó científica» i «raó pràctica», que tindran una enorme influència, al seu torn, en les obres d'autors com Engels i Dilthey, cadascun des dels seus propis pressupòsits.

Altres, com Conde (1994), també resumit a Valles (1997), més centrat en la història de les relacions entre la metodologia quantitativa i la qualitativa, situa els filòsofs grecs Plató, Euclides i Aristòtil com a referents en els inicis del debat quantitativ-qualitatiu; debat que s'aniria transformant arran, sobretot, de l'evolució de les matemàtiques des de la baixa edat mitjana fins a l'edat moderna i que, en aquells moments, dona més protagonisme a l'anàlisi quantitativa i assenyala Newton com a figura central. La situació va començar a canviar, segons Conde (1994), ja al segle XX amb la revisió del paradigma quantitativ suggerit a partir de les teories d'Heisenberg i Einstein. Conde (1994) acaba assenyalant una aproximació creixent entre ambdues metodologies.

Lectura complementària

A Valles (1997) teniu un resum dels diferents punts de vista d'autors que han revisat la història de la perspectiva qualitativa d'investigació, en un llenguatge senzill i assequible:

M. S. Valles (1997). *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid: Síntesis.

Altres autors, també referenciats a Valles (1997), com Vidich i Lyman (1994), no centren el seu repàs en la dicotomia quantitativ-qualitativ sinó en l'evolució de la metodologia qualitativa emprada per l'antropologia i la sociologia nord-americanes, establint una sèrie d'etapes en la construcció de la recerca de tipus etnogràfic que estarien marcades pels corrents ètics i polítics de cada època pel que fa a la manera d'enfrontar-se a la diversitat cultural. Distingeixen, en un primer moment, les descripcions per part de cronistes i missioners després del descobriment d'Amèrica (segles XV i XVI) i les elaborades per exploradors i agents colonials en les primeres èpoques del colonialisme (segles XVII a XIX). D'acord amb Taylor i Bogdan (1987), situen un punt clar d'inflexió en els treballs dels primers antropòlegs professionals de finals del segle XIX i principis del XX. Així, les obres de Boas (1911) i, molt especialment, el treball etnogràfic de Malinowsky (1922) entre els illencs Trobriand, van marcar un abans i un després en la història de l'antropologia social i cultural i en la metodologia qualitativa, sobretot pel que fa a l'ús de l'estratègia etnogràfica i la tècnica de l'observació participant.

Els processos de descolonització de la segona meitat del segle XX i la influència de les condicions polítiques en la recerca sobre l'Altre, haurien restat reconeixement científic al mètode qualitativ almenys fins a les crítiques recents realitzades, des de dins, per l'antropologia postmoderna, que va posar sobre la taula el paper de l'antropòleg, i, en general, de l'investigador social en el context que investiga, de la qual cosa es deriva la necessitat de vigilància constant de les implicacions ètiques de qualsevol investigació social.

En sociologia, el punt d'inflexió es va situar una mica més tard, probablement per la importància en la disciplina d'obres d'enfocament més quantitativ i positivista, com *Suicide* de Durkheim (1897). La metodologia qualitativa irromp en sociologia en les primeres dècades del segle XX, gràcies als estudis en context urbà de l'Escola de Chicago amb els treballs, per exemple, de Thomas i Znaniecki (1918), Wirth (1928) o Shaw (1931). Decau, no obstant això, des dels anys quaranta i cinquanta fins als seixanta, dècada en què resorgeix de nou amb força.

Per la seva banda, Denzin i Lincoln (1994) complementen la proposta anterior, subdividint el segle XX (fins a l'actualitat, en realitat), en cinc períodes diferents, en els quals destaquen, en la dècada dels seixanta, els esforços de Glasser i Strauss (1967) per a la formalització de la metodologia qualitativa (abandonant, per sempre, assenyalen, el paradigma positivista) i els de Geertz (1973 i 1983) com a exponent dels esforços quant a l'avaluació de les etnografies i l'escriptura d'informes.

Des dels anys vuitanta, aproximadament, i especialment a partir de la publicació per part de l'editorial Sage de la col·lecció *Qualitative Research Methods Sèries*, s'han fet moltes publicacions, des de diferents orientacions, sobre metodologia qualitativa.

En el moment actual, com veurem a continuació, coexisteixen diverses perspectives que es posen al servei del redescobrim i la divulgació de la metodologia qualitativa en les ciències socials i més enllà.

2.2. Principals orientacions teorimetodològiques en investigació qualitativa en l'actualitat

Atès que és impossible abordar en aquestes pàgines la complexitat i l'extensió del debat teòric actual sobre metodologia qualitativa, destacarem tan sols les perspectives principals, quant al pes que han tingut en la història de la metodologia qualitativa i de les disciplines que les han emprat, deixant clar, això sí, que només són les principals però no les úniques.

Seguirem, en les pàgines següents, la proposta de Verd i Lozares (2016, p. 35) d'utilitzar l'expressió *perspectiva teorimetodològica*, com a manera de tenir present que la mirada, l'enfocament amb el qual s'encara un problema d'investigació, tanca decisions epistemològiques, teòriques i metodològiques.

2.2.1. Perspectives teòriques en la metodologia qualitativa actual

Segons Verd i Lozares (2016) les principals perspectives teòriques en la metodologia qualitativa actual són les següents:

a) Etnometodologia

L'etnometodologia centra el seu interès en els significats de la interacció dels éssers humans en cada context, segons la manera en què les persones apliquen interpretacions i normes per a actuar i interactuar en la vida quotidiana (Taylor i Bogdan, 1987).

Per això, atorga un paper preeminent a l'observació, encara que també defensa l'ús d'altres tècniques com les entrevistes i l'anàlisi documental.

Encara que té el seu origen en l'antropologia, la seva influència sobre la metodologia qualitativa en qualsevol disciplina ha estat tanta que ha traspassat les seves característiques a la metodologia qualitativa en general. En sociologia, la seva influència en l'Escola de Chicago va ser molt important i va marcar un abans i un després en la consideració del mètode qualitatiu en la disciplina.

b) Fenomenologia

Taylor i Bogdan (1987) consideren que la fenomenologia és la principal perspectiva en metodologia qualitativa. Encara que en el seu si coexisteixen enfocaments teòrics molt diferents, de manera resumida, es podria dir que se centra en l'estudi de l'experiència humana en ella mateixa i la manera com cons-

Lectures complementàries

Els mateixos Verd i Lozares (2016) reconeixen que la seva proposta abreuja els desenvolupaments de la metodologia qualitativa, molt més complexos i amb interrelacions diverses, de manera que suggereixen que s'ampliï la informació en:

M. B. Miles i A. M. Huberman (1994). *Qualitative Data Analysis: an expanded sourcebook*. Thousand Oaks, Califòrnia: Sage.

O. Flick, E. Kardorff, i I. Steinke (Eds.). (2004). *A Companion to Qualitative Research*. Londres: Sage.

trueix el món. En altres paraules, la fenomenologia s'interessa per la manera en la qual els subjectes interpreten la seva vida i com aquestes interpretacions i les accions que les acompanyen donen forma al seu món.

Es tracta d'una perspectiva que s'aproxima als fenòmens de manera intensiva, prenent un nombre petit de casos que estudia de manera perllongada i en profunditat.

c) Interaccionisme simbòlic

Per als interaccionistes simbòlics, les persones aprenen, de la seva interacció amb altres, els significats socials dels diferents aspectes i fenòmens de la realitat. Aquests significats s'adopten per mitjà d'un procés dinàmic d'interpretació de la realitat concreta en la qual es troben i orienten l'actuació de les persones (Taylor i Bogdan, 1987).

El centre de l'interès d'aquesta perspectiva és el comportament humà (individual i col·lectiu), la interacció dels subjectes i els papers que exerceixen i com aquests rols influeixen els fenòmens socials. Verd i Lozares (2016) ho expliquen millor:

«La perspectiva interaccionista situa el comportamiento de los agentes en el centro de gravedad de la generación de los hechos e interpretaciones sociales, que recurrentemente pueden originar a su vez principios de nuevas interacciones. Esta perspectiva puede trasladarse al estudio de los procesos sociales basados y regidos por las relaciones entre los individuos y grupos, tomando como objeto grupos sociales, asociaciones, instituciones... Es posible también una interpretación construccionista de la interacción, en que los elementos simbólicos se toman como signo e identidad central» (Verd i Lozares, 2016, p. 37).

2.2.2. Perspectives metodològiques en la metodologia qualitativa actual

Continuant amb la proposta de Verd i Lozares (2016) cal distingir entre:

1) Etnografia

Es tracta, per a molts autors, de l'estratègia paradigmàtica de la investigació qualitativa:

«Muchos de los elementos centrales y propuestas metodológicas de esta perspectiva han pasado a caracterizar, a nivel general, el enfoque cualitativo: a) el foco en las interacciones y situaciones; b) su insistencia en la interpretación de los significados; c) la importancia en la inmersión e incluso participación de la persona investigadora en los fenómenos observados, y con ello, su preocupación por el papel de la interacción persona investigadora-persona investigada; y d) la importancia otorgada a la contextualización de los fenómenos o hechos sociales» (Verd i Lozares, 2016, p. 36).

Pujadas (2004), des de l'antropologia, defineix així l'etnografia:

«El terme etnografia posseeix dos significats bàsics en antropologia. Per una banda, l'etnografia és un *producte*, normalment en forma escrita, però també ho pot ser en forma d'imatges, és a dir: els llibres, articles o films que resulten d'una investigació de camp. Per una altra banda, és un *procés* basat en el treball de camp que realitza l'antropòleg per tal d'assolir un coneixement d'un tema en un determinat context sociocultural i referit a una època determinada. Òbviament existeix una connexió directa entre l'etnografia com a procés i com a producte ja que l'un és conseqüència de l'altre. Però no podem de cap manera pensar que el producte és la simple recol·lecció i edició de les notes de camp obtingudes durant l'estada de l'antropòleg sobre el terreny. Al contrari, hem de veure que l'etnografia com a producte conté quelcom més que les dades observades i obtingudes per mitjà d'una entrevista o qualsevol altra tècnica [...]. Una etnografia conté també la interpretació de les dades de camp, ja que és fruit de la confrontació entre determinats postulats teòrics i les evidències empíriques obtingudes a través del procés etnogràfic» (Pujadas, 2004, p. 17, les cursives són seves).

Se sol definir, doncs, l'etnografia com el *procés* que permet, a partir de l'aplicació rigorosa i sistemàtica d'una sèrie de tècniques d'investigació, accedir al coneixement d'un determinat fenomen o realitat sociocultural (Pujadas, 2004, p. 15).

L'etnografia és l'estratègia investigadora per excel·lència de l'antropologia, on adquireix el rang de mètode: el mètode etnogràfic, que serveix als antropòlegs per a obtenir dades, construir hipòtesis i teories i per a la comparació transcultural.

Comparació transcultural

Pujadas (2004) defineix la *comparació transcultural* de la manera següent: «La comparació transcultural és el mètode que intenta contrastar l'abast o la vigència de determinats trets culturals o variables en diferents àrees o regions culturals, bé per establir l'existència de determinades regularitats en el procés de canvi social, o bé per establir matrius de similitud cultural que permetin classificar les societats humanes en regions, àrees i grups» (Pujadas, 2004, p. 16, les cursives són seves).

A més d'alguns exemples concrets i senzills recollits en el llibre de Pujadas (2004, pp. 19-25), per ampliar el tema us recomanem consultar González Echevarría (1990).

Mitjançant l'etnografia, l'antropòleg desplega una sèrie de tècniques d'investigació (observació participant, entrevistes en profunditat, etc.), en el marc del *treball de camp*, que li serviran per a recollir dades empíriques sobre la realitat que pretén investigar. La connexió entre etnografia i treball de camp és tal que tots dos termes arriben a usar-se (amb poca precisió) com a sinònims. En paraules de García Jorba (2000):

«Trabajar en el campo, realizar etnografía, comporta el establecimiento de un contacto estrecho con las personas estudiadas. El investigador/a pretende sumergirse en la cotidianidad de una forma de vida que le es ajena para así poder alcanzar su comprensión. En el desarrollo del trabajo de campo, se activan fuentes de información diversas (Hammersley y Atkinson 1994). El sociólogo/a o antropólogo/a observa, pregunta, participa en mayor o menor medida en las vidas y acciones de aquellos/as a los que investiga. Aspira a establecer un vínculo entre las visiones *emic* y *etic* de la realidad. Permanece durante periodos dilatados de tiempo fuera de su ambiente de origen, en contacto *con los otros*. Sus estancias pueden ser también más cortas, pero en esos casos se repiten y diversifican para permitir un conocimiento cabal de esa forma de vida que se quiere entender o explicar. La inmersión intensiva y prolongada en una realidad sociocultural ajena ofrece un sinnúmero de posibilidades al observador/a. Las vivencias que experimenta, asociadas a la novedad en un primer momento, y a la identificación progresiva de relaciones significativas después, repercuten en una multiplicación del tipo de información que se recibe. La continuidad de estímulos, los sentidos potenciales con que se presentan, exigen el recurso a la anotación, al registro, para asegurar su disponibilidad con finalidad

analítica. La imagen del antropólogo/a con una libreta en la mano es tan frecuente en ciertas representaciones gráficas y mentales como la del policía anotando los detalles que relatan los testigos de un crimen» (García Jorba, 2000, pp. 16-17, les cursives són seves).

Les tècniques emprades en l'etnografia, com és lògic, s'adaptaran a la situació concreta que es vol investigar i, entre elles, no solament trobarem les que veurem com a típicament qualitatives (observació participant, entrevistes...) sinó també, en ocasions, les quantitatives. Jociles (1999) ho ressalta d'aquesta manera:

«[...] las estrategias metodológicas y técnicas que cabe seguir en la etnografía son muy diversas, pues varían en función de múltiples factores, entre los que se hallan la naturaleza y la amplitud del objeto de estudio, el grado de conocimiento que ya existe sobre él, los aspectos concretos a los que se quiere prestar atención, las características de la población y de los escenarios en los que se ha pensado investigar, el alcance teórico que se le desea dar a los resultados y/o la intención más o menos comparativista que se alberga desde un principio. La etnografía no es –en contra de la opinión de algunos– un 'paradigma' que exija forzosamente que se asuman ciertos posicionamientos teóricos, metodológicos y técnicos, sino un método de investigación sumamente flexible que facilita su adaptación a circunstancias de estudio muy variopintas» (Jociles, 1999, p. 11).

«[...] entre las técnicas que se combinan durante el proceso etnográfico, caben asimismo las cuantitativas; es decir, que el etnógrafo no sólo realiza entrevistas en profundidad, grupos de discusión y/o observación participante, sino que se sirve de cuestionarios y de otras técnicas cuantitativas de producción y/o análisis de los datos con una frecuencia mayor de la que se tiende a imaginar» (Jociles, 1999, p. 13).

«[...] los etnógrafos se han adueñado, cuando lo han necesitado, de técnicas cuantitativas –como las encuestas por cuestionario, los tests sociométricos o los test de personalidad– procedentes de otras ciencias sociales, y que les han permitido calibrar la distribución numérica de los fenómenos socioculturales estudiados (hechos, opiniones, conocimientos, etc.) dentro de poblaciones más o menos amplias. Pero aún más significativo es, para mí, que no hayan rehusado tampoco emplear con fines cuantitativos las técnicas tradicionales de la disciplina, incluyendo la propia observación participante» (Jociles, 1999, p. 13).

Durant el treball en el camp, l'etnògraf manté un contacte perllongat i directe amb la comunitat o grup amb el qual treballa, la qual cosa li permet observar els valors i les pràctiques socials i atendre les explicacions d'aquestes persones sobre les seves percepcions i conductes en el context en què tenen lloc i en què adquireixen sentit. En aquest contacte directe es produeix una comunicació que permet a l'investigador accedir no solament a les accions de les persones sinó, molt especialment, al conjunt de significacions que aquestes els atorguen i a la lògica darrere de cada acció.

En etnografia, com a estratègia qualitativa, les situacions que s'investiguen són naturals però també poden ser provocades o creades per l'investigador. Això li permet observar, intentar comprendre i analitzar els fenòmens tal com es produeixen en el seu context natural i, també, crear, mitjançant l'aplicació de diferents tècniques, situacions artificials que permetin indagar més profundament en els fenòmens. De nou, en paraules de Jociles (1999):

«[...] los procesos sociales se observan tanto en situaciones cotidianas como en situaciones especialmente preparadas para la investigación (las entrevistas, los grupos de discusión o las encuestas), con lo que se minimiza el peligro de que los resultados sólo sean aplicables a estas últimas; de igual modo que el uso que se hace en la etnografía de múltiples fuentes de información disminuye la eventualidad de que las conclusiones sean dependientes de los efectos originados por la idiosincrasia de una determinada técnica de producción de datos o de un determinado tipo de situación 'natural'. No en vano, la etnografía (y, dentro de ella, la observación participante) se empeña en abordar una misma realidad desde 'tantas facetas como sea posible'» (Jociles, 1999, p. 1).

A partir de la utilització combinada i adequadament fonamentada en l'objecte d'investigació de les diferents tècniques –cadascuna amb les seves potencialitats i limitacions–, l'etnògraf obté una sèrie de dades que haurà d'ordenar, analitzar i interpretar per a construir hipòtesis, posar-les a prova i reelaborar-les, en un procés continu que li permetrà adquirir un coneixement profund i contextualitzat de la realitat. Aquesta formulació i reformulació contínua d'hipòtesis a la llum de les dades que sorgeixen en les diferents etapes de l'etnografia és també un senyal d'identitat disciplinari per a l'antropologia i la metodologia qualitativa en general. San Román (2009) ho explica així:

«Un punto irrenunciable de la propuesta es la convicción de que tanto si se trata de un trabajo etnográfico prospectivo, como de un trabajo de observación participante a largo plazo, como de uno especialmente diseñado para la contrastación, y tanto si se trata de propuestas de generalizaciones empíricas como de explicaciones a partir de significados, causas, razones, motivos o intereses, para que resulte útil es necesaria la validación de sus conclusiones. En primer lugar, debe validarse la existencia y la extensión de los problemas, de los fenómenos sobre los que nos interrogamos. Y cualquier propuesta interpretativa o teórica –ya se trate de hipótesis que parten de teorías o de hipótesis etnográficas ya disponibles con anterioridad o bien generadas en ese mismo proceso de trabajo etnográfico– deberá ponerse a prueba para ver, ante todo, si da cuenta de manera satisfactoria del problema planteado, si resulta aceptable para el ámbito al que se supone que se aplica y, después, si resulta fecunda, si se puede extender a otros problemas y/o ámbitos» (San Román, 2009, p. 238).

En definitiva, el desenvolupament del treball de camp en el context en què té lloc la realitat que s'investiga, durant un temps perllongat, i mitjançant el contacte directe i empàtic amb els actors socials és, podria dir-se, el principal-senyal d'identitat del procés etnogràfic. Sense aquests trets no s'entén com a tal. Jociles (1999) ho explica així, manllevant, a més, les opinions d'altres autors destacats:

«Es verdad –como afirma Wolcott (1993, pp. 128-129)– que "permanecer mucho tiempo haciendo un trabajo de campo no produce, en y por sí mismo, una mejor etnografía, y no asegura de ninguna manera que el producto final será etnográfico", como igualmente lo es que resulta complicado determinar cuál es el periodo en que es necesario 'estar allí', pero –como Ogbu (1993, pp. 148-149) o Teresa San Román (1996, p. 171)– no oculto tampoco mi desconfianza hacia investigaciones que duran unos pocos meses o un par de semanas, sobre todo si no se está familiarizado con el grupo y/o con el tema investigado. El tiempo es uno de los diversos requisitos indispensables pero no suficientes: con sólo él no se hace etnografía, pero sin él no puede hacerse, precisamente porque –como he dicho antes– delimita, junto con la permanencia inmediata y la negativa a separar las figuras de trabajador de campo y analista, sus condiciones materiales de posibilidad. Son ellas las que permiten que las interpretaciones/explicaciones que se van avanzando puedan ser modificadas sobre el terreno conforme se va entrando en contacto con los datos, que el investigador observe los cambios que sufren las prácticas sociales en función de las variaciones situacionales cotidianas, que los comportamientos en situación de entrevista y/o encuesta puedan ser cotejados con los que acaecen en situación 'natural', e incluso que la cuestión del acceso a la información adquiera matices peculiares.

No cabe duda de que el acceso a la información y a los escenarios constituye uno de los mayores problemas de cualquier investigador, pero más en el caso del etnógrafo que busca no sólo consultar documentos o que los informantes le cuenten cosas, y con la

mayor profundidad posible, sino estar presente en ellas con el fin de poder observarlas directamente. Y el asunto se complica si se tiene en cuenta que la consecución del acceso no termina con lograr o poseer un permiso para llevar a cabo la investigación, sino que este permiso es sólo el inicio de un continuo proceso de negociación para acceder a cada lugar y a cada informante que interese para los fines de la misma. Es más, cada escenario va a admitir unos comportamientos distintos por parte del etnógrafo, así como la obtención de la información va a exigirle unas estrategias diferentes según sea el grado de privacidad que socialmente se le asigna. Todo etnógrafo sabe que no es lo mismo solicitar una entrevista para hablar sobre conflictos de herencia que sobre las fiestas populares, sobre las relaciones sexuales de pareja que sobre las aficiones literarias; del mismo modo que no ignora o no debería ignorar que algunos lugares no toleran la presencia de personas con determinadas características de género, edad o nacionalidad, que otros requieren inexorablemente la adopción de un cierto tipo de papel social o que, en otros (como en los modernos espacios de tránsito), la presencia física del investigador no representa en sí ninguna dificultad, mientras que sí la representa su actividad indagadora. Ahora bien, hay que traer a colación que, si bien la etnografía –como he dicho– impone al investigador retos difíciles con relación al acceso, también le provee de oportunidades para alcanzarlo, ya que la permanencia inmediata en el campo y la participación más o menos activa en la vida de los colectivos estudiados le abre puertas cerradas a otros: no se tiene la misma probabilidad de llevar a cabo una entrevista, de reunir a gente para un grupo de discusión, de que se responda a un cuestionario o de poder observar presencialmente determinadas escenas, si algo de esto es solicitado por un entero desconocido que si es pedido por alguien del que se sabe con antelación quién es, donde vive y qué pretensiones tiene realmente, entre otros motivos, porque resulta bastante más difícil darle una negativa a su solicitud» (Jociles, 1999, p. 16).

L'etnografia requereix, d'acord amb tot l'anterior, una sèrie de condicions: submergir-se en la vida quotidiana de les persones amb les quals es treballa, participar de la seva realitat, buscar la comprensió *in situ* dels fenòmens d'estudi en el context en el qual es produeixen i en el qual adquireixen significat i desxifrar les lògiques que donen sentit a les pràctiques socials. Per a això, l'estada de l'etnògraf en el camp s'ha de perllongar durant el temps suficient per a aconseguir una familiarització i una comprensió adequades del fenomen d'estudi; durada que s'establirà segons les característiques d'aquest i dels objectius de la recerca però que, en qualsevol cas, i per definició, s'entén com a perllongada.

Etnografia ràpida? La possibilitat de fer etnografia en períodes breus de temps ha estat objecte d'una enorme polèmica en la metodologia qualitativa, especialment des de l'antropologia, on l'expressió adquireix pràcticament el caràcter d'oxímoron. Es refereix a l'aplicació de tècniques de camp, fonamentalment l'observació i les entrevistes, en períodes curts de temps, al voltant d'uns pocs mesos o fins i tot setmanes.

Entre els seus defensors s'al·lega la possibilitat d'escurçar el procés de presa de dades etnogràfic a partir d'una clara delimitació del tema d'estudi, del qual cal tenir un bon coneixement previ, de la formació en l'aplicació ràpida i operativa de les tècniques i una gran capacitat comunicativa de l'investigador. Per als seus detractors, entre els quals ens trobem, implica una utilització incorrecta i perversa d'un conjunt de tècniques que tenen com a aspecte clau la necessitat d'establir relacions de confiança i familiarització amb el context que dotin les dades de confiabilitat. Aquest ús no respondria a l'aprofitament de les potencialitats de les tècniques ni de l'estratègia etnogràfica sinó a la supeditació de la qualitat als ritmes frenètics de la investigació actual i a la lògica mercantilista i quantitativista que envaeix la recerca social. Les conseqüències, previsibles, no apunten solament a la degradació de les tècniques, la metodologia qualitativa i les disciplines que l'empren sinó, i és molt més greu, a repercussions negatives en la vida dels subjectes quan les conclusions extretes d'aquest tipus d'estratègia s'utilitzen per a implantar programes o polítiques que els afecten.

Tornarem, amb deteniment, sobre aquestes qüestions en parlar de les diferents tècniques qualitatives d'investigació, especialment, de l'observació participant.

D'altra banda, d'acord amb el segon significat d'etnografia que ens proposava Pujadas (2004, p. 17) una mica més amunt, l'etnografia *com a producte* seria el resultat final de l'etnografia *com a procés*, és a dir, el producte resultant de l'anàlisi, la interpretació i la presentació de les dades obtingudes en el procés etnogràfic. Aquesta presentació es pot donar en forma de text (article científic o de divulgació, llibre, informe, tesi doctoral, etc.) o, en l'actualitat, en algun altre tipus de format: documental, pàgina web, blog, etc.

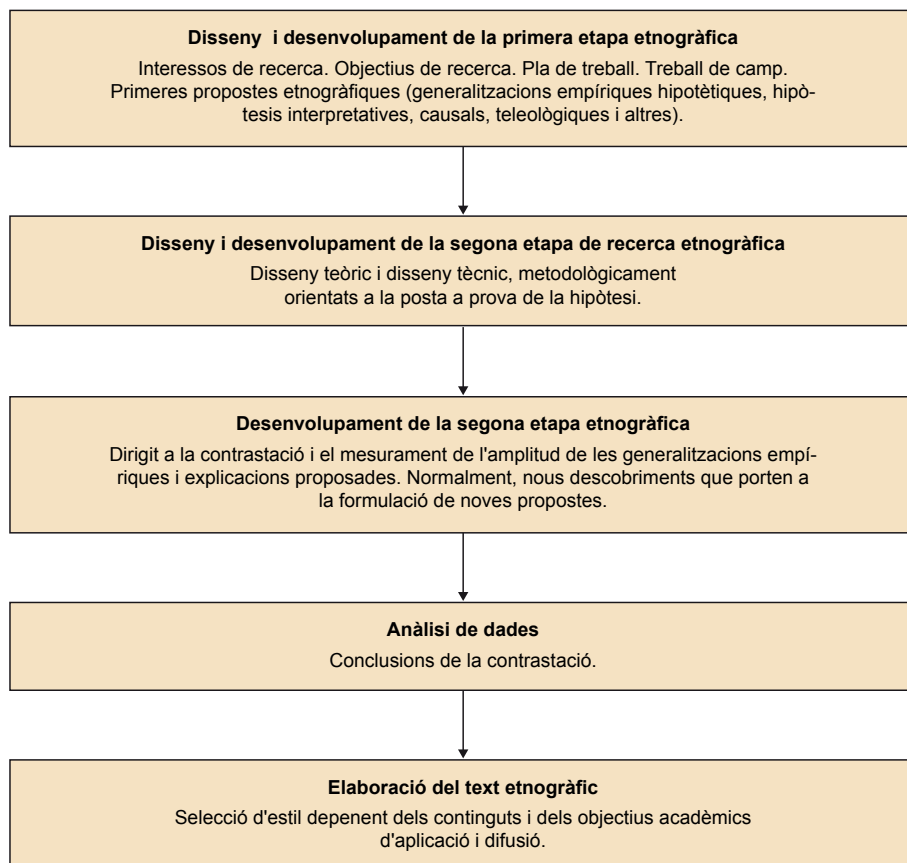
Ara bé, l'etnografia és, sí, un *procés* i un *producte* però és, a ulls dels professionals que la desenvolupen o que la tenen com a pedra angular de la seva tasca, com els antropòlegs, molt més que això: és una estratègia d'investigació, una posició metodològica, però també una actitud davant de l'Altre, davant del món, davant del coneixement i, en definitiva, davant de la vida. Pujadas (2004) ho explica així:

«L'etnografia, més enllà de ser una pràctica científica, més enllà de fonamentar-se en un conjunt de regles de mètode i de tècniques de camp, constitueix una experiència subjectiva, una manera de situar-se sobre el terreny, una manera de relacionar-se amb la gent i, fins i tot, una manera de viure» (Pujadas, 2004, p. 272).

«L'etnografia constitueix, al mateix temps, un dispositiu d'accés al coneixement dels valors i practiques socials de la gent i, també, una experiència personal en què els propis valors, practiques i habituds de l'investigador es confronten i s'entrecruen amb les trajectòries vitals d'unes persones que ens serveixen de talaia d'observació d'un món que pretenem analitzar, però del qual simultàniament formen part. L'etnografia, en aquest sentit, esdevé una experiència dialògica, una manera compartida d'observar experimentalment una realitat que, a causa del mateix esforç analític, trenca la seva monòtona configuració quotidiana i s'omple de matisos i d'angles de percepció nous, oberts a l'exploració» (Pujadas, 2004, p. 272).

Pel que fa a la seva aplicació concreta en dissenys qualitius d'investigació, San Román (2009) proposa un model de recerca basat en l'etnografia d'ampli abast, dividit en dues parts, que es podria resumir en l'esquema següent:

Figura 1. Seqüència metodològica proposta per a la gènesi i la posada a prova d'hipòtesis en una recerca etnogràfica

Font: San Román (2009, p. 242).

D'acord amb el quadre anterior, hi ha una primera etapa, orientada a garantir un coneixement general del grup humà amb el qual s'ha de treballar (un grup ètnic, la població d'un barri, els professionals d'un sector...), els seus patrons culturals, les seves institucions i les relacions que estableixen entre elles, fonamentalment per mitjà de l'observació participant:

«Después de la primera etapa de campo es posible:

- Conocer de antemano gentes y grupos, territorios y relaciones entre ellos, que supongan comprensión de los fenómenos y relaciones de campo fiables, en las que el etnógrafo o la etnógrafa puedan apoyarse, a) con relativa confianza y b) con el suficiente conocimiento sobre la representación de los niveles de variación sociocultural presentes en la población.
- Establecer los intereses focales para continuar la investigación, planteando los enunciados a partir del conocimiento teórico de quien investiga y de la experiencia y la reflexión de campo en el contexto en el que se producen los hechos a los que se refieren.
- Explicitar las interrelaciones de los datos en un contexto preciso. Esta tarea con frecuencia exige ampliar el conocimiento teórico de quien investiga.
- Definir con sentido y operacionalizar lo más cercanamente posible a ese sentido las entidades teóricas con las que se trabajará después.
- Tener el conocimiento preliminar, pero bien fundado, para seleccionar casos o diseñar muestras de la diversidad de la población y de sus características culturales.
- Conocer la aplicabilidad de las técnicas a esos contextos y poblaciones para poder seleccionar las adecuadas por criterios no sólo guiados por las exigencias de los objetivos de investigación, sino también por la mejor aceptación de unas u otras técnicas por los distintos grupos, la elección de los momentos adecuados para realizar diferentes tareas investigadoras, etc.» (San Román, 2009, pp. 239-240).

En una segona etapa, una vegada coneguda amb solvència la població amb la qual es treballarà, es dissenya una recerca orientada a aprofundir en els temes concrets d'interès, a la contrastació d'hipòtesis generades en l'etapa anterior i la formulació d'altres de noves. San Román (2009) ho explica així:

«En un segundo trabajo sobre el terreno, teniendo ya una comprensión previa que permite formalizar un diseño teórico y un diseño técnico guiado por éste, buscamos profundizar en los temas focalizados y no solo ya en el conocimiento general de la cultura, contrastar y delimitar la extensión de las generalizaciones y poner a prueba las interrelaciones, que resultarán validadas o no. Esta segunda etapa de campo, además, a su vez suele dar pie a nuevas indagaciones y propuestas contrastables, que abren nuevos caminos de investigación a programas largos de construcción etnográfica. En este sentido, resulta evidente que una segunda etapa de trabajo de campo puede serlo para la contrastación de hipótesis generadas en una primera etapa de esa misma investigación o en investigaciones anteriores, pero puede ser también una etapa que sería la primera para nuevas ideas que surgen de ella» (San Román, 2009, p. 240).

Tant la presa de dades com la seva posada a prova caracteritzaren ambdues etapes, sobre la base de la necessitat de contrastació contínua i de la provisio-
nalitat i fal·libilitat de qualsevol coneixement científic:

«Efectivamente, lo que proponemos es que se realice antes que nada una comprensión, en la que después nos extenderemos, en un trabajo de campo que da lugar a la formulación de hipótesis y que después de esa formulación realicemos otro dirigido a ponerlas a prueba de forma adecuada. Pero en el primer trabajo de campo en ningún caso se renuncia a la contrastación, por el contrario, las hipótesis se concluyen porque han resistido a aquellas pruebas a las que hemos podido someterlas en las condiciones, en el contexto y con las personas que nos han inspirado esas ideas y otras del mismo grupo de informantes seleccionado para su estudio. Y de la misma forma, en la segunda etapa de campo no sólo se contrastarían las ideas ya formalizadas surgidas de la etapa anterior, sino que se producen nuevos pasos en la comprensión y nuevas hipótesis que exigen, a su vez, ser puestas a prueba intencionadamente en distintas condiciones en un nuevo trabajo de campo. El proceso no tiene fin porque en el conocimiento científico nunca nada está definitivamente validado, porque las variaciones espaciales y temporales suponen cambios que resultan nuevamente contrastadores, y porque el aumento de nuestro conocimiento

propicia que tengamos ideas cada vez más incisivas y comprensivas cuando volvemos a situarnos nuevamente en el campo.

En definitiva, se trata de dos etapas de campo, a la primera de las cuales corresponde el *énfasis* en una familiarización sustancial con la población, su cultura y sus contextos y a la segunda el *énfasis* en una puesta a prueba de los resultados de la anterior, frecuentemente en modificaciones, si no abandonos, de propuestas anteriores, en la construcción teórica que exige la precisión de los conceptos y de la operacionalización, el diseño y la adecuación de las técnicas para lograr esos cometidos. En este modelo se está caracterizando cada etapa de campo por un *énfasis* en distintos tipos de tareas, pero insistimos en dejar claro que siempre hay un cierto solapamiento porque en cada una de las etapas se realizan tareas que se han señalado como específicas de la otra. No se trata, por tanto, de una secuencia estanca e inmutable sino que, al ocuparse por una parte de la *elucidación de los fenómenos culturales, de su sentido y de las relaciones que los vinculan y, por otra, de la fiabilidad de los datos, del alcance de las generalizaciones y de la validación de hipótesis teóricas*, se propone como el bastidor de los procesos de construcción etnográfica, que varían enormemente en sus exigencias y potencialidades, en sus objetivos, en el proceso y en el tiempo que se dedica a ellos» (San Román, 2009, pp. 240-241, les cursives són seves).

Es tracta, com es pot observar, d'una proposta que implica un treball de camp perllongat i intensiu orientat a aconseguir dades d'alta confiabilitat. És, no obstant això, una proposta de tall clàssic que troba un encaix difícil en els ritmes ràpids que dominen el panorama investigador actual però que es manté, per l'enorme prestigi de la seva autora en l'antropologia actual, com un referent per a la tasca etnogràfica.

2) Teoria fonamentada

La teoria fonamentada o, en la seva denominació original en anglès, *Grounded Theory*, va ser definida per Glaser i Strauss el 1967 en el llibre ja clàssic *The Discovery of Grounded Theory*.

Va ser inicialment una reacció a la preponderància excessiva dels enfocaments hipoteticodeductius en ciències socials en aquell moment i, especialment des dels anys noranta, s'ha convertit en un enfocament popular en les ciències socials, sobretot en sociologia, disciplina sobre la qual ha tingut una enorme influència.

La teoria fonamentada s'interessa especialment per la interacció entre els subjectes socials, les seves pràctiques i representacions, des d'un enfocament clarament qualitatiu, pel que fa sobretot a la flexibilitat dels dissenys i l'actitud oberta de l'investigador que permeti el sorgiment de nous conceptes, hipòtesis i teories. Això la fa especialment útil en estudis de nivell micro sobre els quals no hi ha gaires coneixements previs ni un cos teòric consistent. En paraules de Verd i Lozares (2016):

«Como se ha indicado, las explicaciones que proporciona la teoría fundamentada aspiran a un encaje completo con la información empírica obtenida. En este sentido, 'los datos mandan' y deberán ser utilizados para modificar o dibujar una explicación teórica homologable con ellos. La estrategia es, por lo tanto, muy flexible y aplicable a contextos en los que *a priori* no existan explicaciones disponibles. Cuestiones no abordadas anteriormente o datos no analizados previamente pueden ser tratados perfectamente con esta estrategia.

Por otro lado, este sistema no prioriza ningún tipo de información o método para obtenerla sobre otros; la información preferida será aquella que proporcione datos sobre las prácticas de los agentes y las razones que guían estas prácticas, pero cualquier tipo de información cualitativa (o incluso cuantitativa) cabe en la lógica de análisis de la teoría fundamentada. Su procedimiento de análisis es sistemático y transparente, y vincula estrechamente (de modo interactivo y recursivo) las fases de obtención de datos y análisis de datos» (Verd i Lozares, 2016, p. 62, les cursives són seves).

En posicions properes a l'inductivisme, es defensa que el procés de disseny de la recerca i, especialment, de selecció de les unitats d'observació i de desenvolupament de les tècniques ha de ser independent al màxim del coneixement preexistent. Posicions més matisades (Strauss i Corbin, 1990) defensen que el coneixement previ dels investigadors orienta el plantejament inicial de la recerca, quant a l'objecte d'estudi, les preguntes inicials d'investigació i els primers passos de la selecció de mostres i escenaris d'observació. En qualsevol de les posicions, de manera coherent amb l'essència qualitativa de l'estratègia, no hi ha una preselecció rígida ni totalment definida de les mostres i les situacions ni de les tècniques i els instruments de presa de dades sinó que el disseny s'orienta a la significació teòrica i es planteja com a emergent, i l'investigador ha de mantenir en tot moment una actitud oberta, flexible i, sobretot, reflexiva. Si seguim la línia establerta per Strauss i Corbin (1990):

«Así, siguiendo a Strauss y Corbin (1990), puede afirmarse que el trabajo de campo en la teoría fundamentada debe ser *a)* teóricamente relevante, *b)* centrado (*focused*) progresivamente, *c)* sistemático, y *d)* flexible» (Verd i Lozares, 2016, p. 125, les cursives són seves).

En aquesta línia, les primeres dades s'interpreten a partir dels coneixements existents però, al mateix temps, i és l'orientació principal, s'utilitzen per a posar a prova aquests conceptes i hipòtesis inicials, proposar-ne d'altres i generar teoria.

En el curs de la recerca (a partir de l'aplicació articulada de diverses tècniques de camp) es van obtenint noves dades que es van interpretant, codificant i comparant amb les anteriors: és a dir, se seleccionen nous escenaris, subjectes i temes, obtenint noves dades i analitzant-los, per tornar de nou al camp i continuar aquest procés orientat de presa de dades. Per aquest motiu es diu que el mostreig és *centrat progressivament*, ja que la selecció d'unitats i la formulació de categories són inicialment àmplies i obertes, i es van acotant a poc a poc, a mesura que les dades permeten millorar el coneixement. La *selecció* de nous casos i unitats d'observació no és, és clar, aleatòria, sinó *sistemàtica*: es trien perquè permeten anar obtenint dades útils per a reflexionar sobre els temes, les variables i les relacions i, per tant, per a treballar sobre les hipòtesis i la teoria emergent, per rebutjar-les o reformular-les quan sigui necessari.

Aquesta comparació de dades obtingudes en moments i circumstàncies diferents permet que sorgeixin noves preguntes o línies d'investigació, fenòmens, variables o relacions entre variables que inicialment no s'havien previst, de manera coherent amb la lògica qualitativa. Així, permet la formulació i la contrastació contínua d'hipòtesis, avançant en la maduresa de les categories i els conceptes fins que es va aconseguint definir les que són centrals per al tema d'estudi. Les dades noves van servint per a confirmar o refutar les hipòtesis i per a formular i reformular conceptes, en un procés iteratiu de treball de camp.

El procés es considera acabat quan s'assoleix un punt de *saturació*; és a dir, quan arriba un moment en el qual continuar recopilant dades no permet ja la formulació de conceptes o interpretacions noves, de manera que l'obtenció de dades empíriques s'ha de donar per acabada. Les unitats d'observació no es definiran del tot, per tant, fins que no hagi acabat el procés de mostreig i anàlisi i no s'hagi aconseguit la saturació teòrica. En aquest punt, qualsevol nova informació empírica hauria d'encaixar ja en el model teòric que s'ha anat construint.

Es tracta, segons Strauss i Corbin (1990), d'un procés iteratiu constant en el qual les dades es comparen entre si i amb la teoria. Precisament, d'aquí ve el nom que Glaser i Strauss (1967) van donar a l'estratègia: *mètode comparatiu constant*.

«Glaser y Strauss basan su método cualitativo de generar y construir teorías en el "análisis comparativo constante", que aunque guarda relación con la inducción analítica de Znaniecki, no coincide con ella. Se trata de utilizar la comparación constante de los datos que se tengan, manteniendo los conceptos abiertos y flexibles, de modo que emerjan nuevos conceptos a lo largo del análisis. Estos conceptos, categorías y propiedades deben ser a la vez *analíticos* (generales para designar características de entidades) y *sensibilizadores*, en el sentido de Blumer. Una vez que se dispone de categorías y conceptos se formulan las relaciones entre ambos en forma de hipótesis sujetas a verificación. El objetivo último es llegar a una teoría enraizada (*grounded*) en los datos, o sea, que emerja de ellos. El método comparativo constante implica codificación y análisis al mismo tiempo y sus autores lo describen en cuatro fases:

1. Comparación de incidentes aplicables a cada categoría: al codificar un incidente dentro de una categoría se compara con los incidentes previos de los mismos y distintos grupos codificados en la misma categoría; al realizar este proceso se llega a un momento en que hay que parar de codificar y registrar todas las ideas surgidas.
2. Integración de categorías y de sus propiedades.
3. Delimitación de la teoría.
4. Se escribe la teoría» (Alvira, 1983, p. 71, les cursives són seves).

El mètode comparatiu constant implica, per tant, el treball intensiu amb les dades i la seva anàlisi i codificació per a construir conceptes i categories. En la versió menys inductivista (i més habitual en la investigació social avui dia), defensada per Strauss i Corbin (1990), englobaria les accions següents (Taylor i Bogdan, 1987; Valles, 1997) que actuarien de manera simultània en tot el procés d'anàlisi:

a) Recopilació, ordenació i revisió exhaustiva d'informació procedent de tècniques diverses (entrevistes, observacions, material bibliogràfic, etc.).

b) Intent d'establir una codificació temàtica d'aquest material, entès aquest procés sempre de forma oberta. Valles (1997) resumeix i tradueix l'explicació de Glaser i Strauss (1967) de la manera següent (Valles, 1997, p. 349):

«Por ejemplo, en el estudio sobre el cuidado dispensado por el personal de enfermería a los pacientes moribundos, al comparar las respuestas de las enfermeras acerca de la muerte potencial de sus pacientes, Glaser y Strauss (1967, pp. 105-106) idearon la *categoría* "pérdida social". Bajo este *código* reunieron un *verbatim* variopinto: 'era tan joven', 'iba a ser médico', 'tenía toda la vida por delante' o '¿qué harán sus hijos y su marido sin ella?'. Frases y fragmentos que contenían valoraciones de las enfermeras sobre el grado o tipo de pérdida para la familia del enfermo o para la sociedad en general.

Este tipo inicial de *codificación* se ha denominado, posteriormente, 'codificación abierta' (*open coding*), en los manuales de Strauss (1987) y Strauss & Corbin (1990)» (Valles, 1997, p. 349, les cursives són seves).

c) La generació de categories va acompanyada de la definició acurada i sistemàtica de les seves propietats i dimensions. Ara bé, el procés de treball sobre les dades i la generació de categories no s'interromp en cap moment.

«Por ejemplo, Glaser y Strauss, al comparar las entrevistas hechas a enfermeras de distintos hospitales y plantas, descubrieron la *propiedad* (de la categoría *pérdida social*) de que el personal de enfermería *recalculaba*, constantemente, su valoración de la *pérdida social* de un paciente, conforme iban conociéndole más. Este *recálculo* o reajuste se convirtió, analíticamente, en una *subcategoría* o *propiedad* de la categoría *pérdida social* bajo la que se fueron acumulando fragmentos de entrevistas sobre este *incidente*.

En general, en esta fase, el analista a partir de una *categoría* (de mayor o menor potencial conceptual, teórica) trata de pensar en la gama completa de *propiedades* de la categoría (las *condiciones* bajo las que varía, las *interacciones* de los actores, las *estrategias* y *tácticas* de estos, las principales *consecuencias*). Strauss (1987) ha propuesto sistematizar esta búsqueda activa de propiedades a través del llamado 'paradigma de la codificación' (*coding paradigm*), que comprende los cuatro elementos que se acaban de señalar: *condiciones*, *interacciones*, *estrategias/tácticas* y *consecuencias*.

En relación con ello, se define una nueva modalidad de *codificación*, la *axial* (*axial coding*): 'aspecto esencial de la codificación abierta', consistente en el 'análisis intenso hecho alrededor de una categoría cada vez, en términos de los elementos del paradigma' (Strauss, 1987, p. 32). Lo que acabará desvelando las relaciones entre esa y otra(s) categoría(s) y sus subcategorías: avanzando así a la fase o momento siguiente de la *integración* de categorías y propiedades» (Valles, 1997, p. 350, les cursives són seves).

Es tractaria, en resum, d'un procés, constant i simultani, de dos tipus de *codificació*, *oberta* i *axial*, en la qual s'elaboren categories a partir del material disponible, es defineixen, se'n dimensionen els components o les propietats (també a partir de l'estudi detallat del material) i es relacionen amb altres, observant-ne el *comportament*. Això últim ho expliquen els mateixos autors de la manera següent:

«Esta comparación constante de incidentes muy pronto empieza a generar propiedades teóricas de la categoría. El analista comienza pensando en términos de la gama completa de tipos... de la categoría, sus dimensiones, las condiciones bajo las que aumenta o se minimiza, sus principales consecuencias, su relación con otras categorías y sus otras propiedades. Por ejemplo, mientras comparábamos constantemente incidentes sobre cómo las enfermeras respondían a la pérdida social de pacientes moribundos, nos dimos cuenta de que algunos pacientes eran percibidos como una alta pérdida social y otros como una baja pérdida social, y que el cuidado del paciente tendía a variar positivamente con el grado de pérdida social. También era evidente que algunos de los atributos sociales que combinaban las enfermeras para establecer el grado de pérdida social eran inmediatamente visibles (edad, grupo étnico, clase social), mientras que otros eran aprendidos después de un tiempo con el paciente (mérito ocupacional, estatus marital, educación). Esta observación nos condujo al reconocimiento de que la pérdida social percibida puede cambiar conforme se conocen atributos nuevos de los pacientes. También se descubrió, a partir del estudio de grupos de comparación, bajo qué condiciones (tipo de plantas y hospitales) encontraríamos agrupaciones de pacientes con grados diferentes de pérdida social» (Glaser i Strauss, 1967, p. 106, citat a Valles, 1997, p. 351).

d) Existiria fins i tot una tercera forma *de codificació*, la *selectiva*, que implicaria l'intent, també constant i reflexiu, de reduir al màxim el nombre i la complexitat de les categories, eliminant les no pertinents i substituint-les per altres de més valor conceptual, agrupant-ned'altres, etc.

e) L'etapa següent (tot i que, insistim, es tracta de processos continus i simultanis) seria la integració de les categories, de les seves propietats i les hipòtesis formulades sobre elles i les relacions entre si, per intentar formular teories. En paraules seves:

«Tanto el cálculo de la pérdida social como la historia de esta pérdida guardaban relación con las estrategias de la enfermera a la hora de afrontar el desconcertante impacto sobre su compostura profesional ante, por ejemplo, un paciente terminal con alta pérdida social (e.g., una madre con dos hijos). Este ejemplo muestra... que la categoría acaba integrándose con otras categorías de análisis: la pérdida social del paciente moribundo está relacionada con la forma como las enfermeras mantienen la compostura profesional mientras atienden al moribundo. De este modo, la teoría se desarrolla, conforme las diferentes categorías y sus propiedades tienden a integrarse a través de las comparaciones constantes que fuerzan al analista a dar sentido teórico a cada comparación» (Glaser i Strauss, 1967, p. 109, citat a Valles, 1997, p. 353).

f) Finalment, s'arriba a la formulació de teories, o bé substantives o bé formals. Aquesta èmfasi en la producció de teoria a partir dels casos s'ha assenyalat, alhora, com el principal punt fort de l'enfocament de la teoria fonamentada i la crítica més important (pel caràcter inductiu que implica).

Entesa així, la teoria fonamentada té al seu favor una aposta decidida pel rigor i la transparència en els plantejaments metodològics i la defensa a ultrança de la congruència entre el corpus empíric i el teòric.

Les crítiques a la teoria fonamentada han estat, no obstant això, moltes i variades. D'una banda, se li ha retret una èmfasi excessiva en un inductivisme extrem que portaria gairebé a un rebuig o menyspreu pels cossos teòrics anteriors a la recerca, confont, en la nostra opinió, la necessària absència de preconcepcions rígides i invalidants o fins i tot prejudicis dels investigadors amb alguna cosa pràcticament impossible (i innecessària) com ara abordar un objecte d'estudi sense (gairebé) cap cos conceptual, d'hipòtesi o teòric.

Tal com s'explica amb més detall a Verd i Lozares (2016) els plantejaments de Glaser i Strauss van ser diferents després de la publicació del llibre el 1967. El primer (Glaser, 1992) va advocar en publicacions posteriors per un inductivisme sense complexos que, en la seva opinió, eliminava els biaixos de les idees preconcebudes, defensant que els investigadors han de deixar de banda qualsevol plantejament teòric que pugui orientar la seva mirada, fins i tot quan ha estat aquest el que ha fet sorgir l'interès per l'objecte d'estudi; el segon (Strauss i Corbin, 1990), l'opinió del qual compartim, defensa una línia abductiva en la qual el corpus teòric preexistent ajuda en la construcció de l'objecte d'estudi, en el disseny de la recerca i en el procés de presa i anàlisi de dades. Hi hauria fins i tot una tercera línia, propera al construccionisme social (Charmaz, 2006; Clarke, 2005).

D'altra banda, s'ha retret també que l'èmfasi en les dades micro pot fer perdre de vista els factors macrosocials que estarien al darrere de molts dels temes que s'investiguen.

«En una investigación de dinámica inductiva, y tras plantear un tema más o menos amplio de investigación, la persona investigadora empezará por la obtención de información detallada de las unidades de información consideradas. Esta información se clasifica en incidentes o temas, que son las unidades básicas de análisis. A continuación, por medio del método comparativo constante estos incidentes permiten el desarrollo de categorías, que se sitúan a un nivel superior de abstracción que el de los incidentes. Estas categorías se van desarrollando de modo que también se asocian a ellas sus propiedades, a la vez que se van recogiendo en forma de anotaciones cualquier elemento que sorprenda o apele a la persona investigadora. Estas anotaciones serán posteriormente ordenadas y agrupadas en el momento de escribir, y siempre deben modificarse con la adquisición y análisis de nuevos datos. Más adelante en el proceso investigador estas anotaciones servirán para identificar la categoría central (*core category*) de la investigación, que se constituirá en el eje central del desarrollo de la teoría emergente (*theoretical writting*). Sólo una vez que tengamos redactada nuestra teoría habrá llegado el momento de leer la posible literatura existente en torno a la cuestión tratada» (Verd i Lozares, 2016, p. 99, les cursives són seves).

3) Estudi de cas

Es tracta d'una estratègia d'investigació que opta per l'estudi a fons d'un nombre reduït de casos (o fins i tot només un), que poden ser una població, institució, situació o fenomen social concret.

L'estudi de cas ha estat present des del principi com a disciplina científica en l'antropologia. En sociologia, va viure una època daurada amb els estudis de l'Escola de Chicago, va ser desplaçat pel corrent més positivista i quantitativista, fins que es va recuperar cap als anys vuitanta, moment en què va adquirir un paper destacat. En l'actualitat, és una estratègia utilitzada per moltes altres disciplines, encara que no sempre es digui de manera explícita. Així, el seu ús és comú en medicina (especialment en salut pública), psicologia, treball social, etc.

En l'estudi de cas cal tenir presents una sèrie de qüestions crucials per a garantir la qualitat del disseny, entre les quals en destaquem dos. En primer lloc, és fonamental la *delimitació clara del cas*. Verd i Lozares (2016) ho expliquen així:

Lectura complementària

Podem trobar exemples concrets de recerques que adopten aquesta perspectiva a Pujadas (2004), pàgina 194 en endavant:

J. J. Pujadas (Coord.). (2004). *Etnografia*. Barcelona: UOC.

«Un caso puede ser un acontecimiento, una situación, un colectivo, una estructura, una institución... pero también simplemente una persona. Esta última opción no supone problemas de delimitación, pero en general la definición de los límites del caso o casos no es evidente ni inmediata. Tanto Hamel, Dufour y Fortin (1993) como Gerring (2007) insisten en la importancia de definir y delimitar los casos objeto de estudio, no solo conceptualmente, sino también temporal y espacialmente, cuando sea pertinente. A ello ayudará, obviamente, toda la información teórica recopilada para la investigación. El caso debe ser siempre una realidad autocontenida, con unos límites precisos que permitan distinguir la unidad de su contexto. Ello permitirá posteriormente desarrollar la comparación de casos, lo cual no excluye tener en cuenta en esa comparación los contextos relevantes en relación con cada uno de los casos» (Verd i Lozares, 2016, p. 53).

Per a delimitar un cas és imprescindible disposar de coneixements previs sobre aquest, sigui a partir de la bibliografia, de recerques prèvies o, en la mateixa recerca, a partir de fases anteriors de treball de camp. Aquest coneixement de partida serveix per a orientar la construcció de l'objecte d'estudi i la formulació de preguntes d'investigació, i per a assegurar, en la mesura del possible, la representativitat del cas pel que fa al tema d'interès, així com també perquè es pugui, amb certes garanties, plantejar una generalització a altres casos de característiques similars. Verd i Lozares (2016) ho expliquen així:

«El objetivo de la elección de los casos es siempre generalizar los hallazgos (total o parcialmente) bien a un nivel analítico, porque los casos estudiados muestran aspectos teóricamente relevantes del fenómeno objeto de estudio, o bien a un nivel tipológico, hacia aquellas instancias con características similares a las analizadas [...]. Por lo tanto, una de las condiciones indispensables para el desarrollo de esta estrategia será conocer con antelación las características y el grado de idiosincrasia de los casos estudiados, de modo que se pueda determinar la extensión potencial de las conclusiones obtenidas. Esta condición muestra a las claras que en esta estrategia prevalece una dinámica en que una mínima revisión y sistematización del conocimiento teórico existente es necesaria antes de abordar la parte empírica de la investigación, y que, por lo tanto, esta se desarrolla siguiendo un razonamiento deductivo o abductivo. Solo de este modo podemos defender la pertinencia del caso o casos escogidos con nuestra pregunta de investigación» (Verd i Lozares, 2016, pp. 50-51).

Encara que compartim en línies generals aquesta exposició de Verd i Lozares (2016) volem destacar que la intenció dels investigadors no és sempre la generalització de les dades més enllà del cas estudiat: la caracterització a fons de la població o el fenomen té interès *per se*, independentment que les conclusions puguin ser extrapolables o no. Pujadas (2004) ho explica així:

«Quin és, doncs, el valor d'un estudi de cas concebut com a quelcom únic i irrepetible? Hi ha diverses respostes possibles, però proposem la següent com a fonamental: l'estudi de cas permet a l'investigador entendre el funcionament d'alguns aspectes de la societat estudiada en profunditat, en la seva lògica de funcionament; li serveix també per a plantejar-se preguntes rellevants de cara a fases posteriors d'una investigació empírica i li serveix, en definitiva, per obrir-se camí en el bigarrat món dels sistemes simbòlics. No es pot pretendre arribar a interpretar una realitat si, prèviament, no s'ha estat capaç de comprendre-la» (Pujadas, 2004, p. 193).

Alguns autors (Verd i Lozares, 2016) assenyalen aquesta necessitat de coneixements previs com una limitació de l'estudi de casos, consideració que no compartim ja que es tracta d'una estratègia que també és apta en estudis prospectius i exploratoris sempre que, això sí, els investigadors siguin conscients que es tracta d'això, d'aproximacions inicials a un tema o un objecte d'estudi, que limiten enormement les possibilitats de generalització i exigeixen una actitud

oberta i humil per a reorientar el disseny d'investigació (i la mateixa selecció de mostres i subjectes) però permeten una caracterització profunda i contextualitzada d'un fenomen o població de la qual hi ha pocs coneixements previs.

En segon lloc, i de manera lligada a l'anterior, cal *dimensionar el cas*, és a dir, delimitar el nombre d'unitats que constituïran el cas triat. Aquest nombre ha de ser suficient per a garantir que es pot obtenir un coneixement adequat, en totes les facetes d'interès, sobre el cas d'estudi. No es tracta, com es pot imaginar, d'una decisió senzilla si tenim present que l'objecte d'estudi sol ser dens i complex i sobre ell es pretén una visió holística:

«Junto con la importancia de los límites, el número de casos es también otra de las dimensiones de relevancia crucial en este tipo de estrategia. Este número debe permitir la posibilidad de estudiar en profundidad a las unidades elegidas, por lo tanto, la pregunta de investigación y los recursos disponibles para la investigación desempeñarán un papel importante. La elección de una o unas pocas unidades (*n* pequeña) se hace a cambio de considerar en el análisis un elevado número de características (o variables, en un lenguaje más cuantitativo) para cada una de las unidades. Otra vez aparece aquí la idea de una aproximación holista que no fragmente las unidades en variables separadas, sino que las considere como un conjunto articulado e integrado de factores vinculados entre sí» (Verd i Lozares, 2016, p. 54, les cursives són seves).

Així, doncs, per a fer un estudi de cas cal començar establint una tipologia d'escenaris, situacions o poblacions, és a dir, de *casos potencials*. El procés d'elaboració d'aquesta tipologia ha de ser sempre transparent i s'ha d'explicar amb claredat en el disseny de la investigació.

Una vegada elaborada la tipologia (representada sovint en forma de graella), l'investigador ha d'escollir aquells casos que siguin significatius (seguint criteris teòrics) i accessibles i factibles (d'acord amb criteris pràctics), fent també explícits els criteris que ha utilitzat. Sovint, per desgràcia, els casos no es trien seguint aquests criteris teòrics característics (i imprescindibles) dels estudis qualitius sinó per criteris de conveniència aïlladament, la qual cosa amenaça la significació sociocultural de les dades obtingudes i, també, quan es pretengui, les possibilitats de generalització de resultats. Verd i Lozares (2016) hi insisteixen:

«La elección de los casos de estudio se debe justificar por su relevancia teórica o por su pertenencia a una extensión más amplia de casos similares, o en todo caso, por su excepcionalidad particular. En cualquiera de estas circunstancias, un mínimo conocimiento teórico previo será necesario. La lógica contraria –la elección de un caso por su 'interés intrínseco' sin ninguna referencia a un argumento más poderoso– parece una insuficiente justificación» (Verd i Lozares, 2016, p. 57).

Lectura complementària

En relació amb això, resulta pertinent la diferenciació entre els conceptes d'unitats d'observació (que poden ser simples o múltiples, segons si hi ha una única unitat d'observació no fragmentable en altres o més d'una, resultat de la fragmentació del cas en unitats independents) i el tipus de disseny de cas (de cas únic o de casos comparats). Aprofundir en aquestes qüestions resulta impossible aquí, però us suggerim que reviseu Verd i Lozares (2016) que inclou explicacions i exemples:

J. M. Verd i C. Lozares (2016). *Introducción a la investigación cualitativa. Fases, métodos y técnicas*. Madrid: Síntesis.

Un cop elaborada la tipologia i seleccionat el cas, s'han de seleccionar les unitats d'observació, en les quals es desenvoluparà el treball de camp concret.

Així plantejat, l'estudi de cas constitueix una estratègia investigadora especialment útil en la investigació social a causa de la seva capacitat per a aprofundir en el coneixement del fenomen i fer-ho, a més, de manera contextualitzada i flexible. Això és així per l'enfocament holístic (d'acord amb la diversitat de les variables implicades i la complexitat de les relacions entre elles) que permet l'estudi en profunditat d'unitats de diversa grandària, de manera estàtica o longitudinal, i la possibilitat, sota certes circumstàncies, de plantejar la comparació de casos, així com també per la seva orientació tant vers la construcció com la validació d'hipòtesis i teories.

Aquest tipus de plantejaments situa l'estudi de cas clarament en el camp qualitatiu, encara que sens dubte admet també l'ús de tècniques quantitatives, de manera complementària a una caracterització essencialment qualitativa. Verd i Lozares (2016) defensen els avantatgessegüents:

«Como se ha señalado, la estrategia del análisis de casos desempeña hoy en día un papel muy importante en la investigación social. La principal ventaja de su uso está en su enorme flexibilidad. Ya se ha indicado que puede utilizarse para estudiar acontecimientos que se desarrollan desde el plano individual, al más agregado, y desde los estrictamente estáticos, a los de carácter histórico. También permite abordar de forma metodológicamente sencilla la comparación de situaciones y colectivos, por la vía del contraste entre casos y dentro de los mismos. Además, dada su capacidad inferencial, no se ajusta solamente a dinámicas de carácter deductivo, sino que también se aplica correctamente en situaciones que buscan la emergencia y validación de conceptos, hipótesis y teorías no necesariamente definidos con precisión inicial (lógica abductiva).

Otra de sus ventajas es la posibilidad de analizar con todo el detalle requerido por la pregunta de investigación (o deseado por la persona investigadora) todas aquellas dimensiones relevantes, lo cual la convierte en una estrategia muy apropiada para el estudio de situaciones o fenómenos caracterizados por su complejidad. Ello se consigue gracias a la posibilidad de estudiar los fenómenos sociales desde diversas perspectivas, abordando las relaciones causales holísticamente y no solo desde la correspondencia entre variables.

Esta estrategia también facilita el uso de una multiplicidad de fuentes de datos y métodos, lo cual redundará en una mayor posibilidad de contraste y comparación. Su necesaria atención a los contextos en que se sitúan los casos permite enmarcar los hallazgos teóricos y empíricamente y facilita su generalización.

Finalmente, el hecho de que los estudios de caso se desarrollen siempre en entornos reales, debidamente contextualizados, facilita abordar tanto la dimensión temporal (la influencia de las circunstancias del pasado o incluso las proyecciones de los actores hacia el futuro), como la espacial (la influencia de los particulares entornos físicos y geográficos en los fenómenos estudiados)» (Verd i Lozares, 2016, pp. 56-57).

Lectura complementària

Podeu trobar una explicació detallada del mostreig en l'estudi de casos a Verd i Lozares (2016, pp. 115-124):

J. M. Verd i C. Lozares (2016). *Introducción a la investigación cualitativa. Fases, métodos y técnicas*. Madrid: Síntesis.

3. Els dissenys qualitius d'investigació

Encara que l'estructura bàsica de qualsevol recerca ha de recollir sempre els mateixos apartats (delimitació del problema, marc teòric, metodologia, anàlisi de la informació, exposició de resultats, conclusions i bibliografia), els dissenys qualitius mostren una especificitat que fa necessària una descripció detallada de cada pas de la investigació.

A continuació, abordarem les característiques dels dissenys qualitius d'investigació utilitzant com a fil conductor l'estructura general que hauria de tenir un projecte de recerca qualitativa que presentéssim, per exemple, a una entitat pública per aconseguir finançament. Cal assenyalar, no obstant això, que aquesta estructura no està *escrita en pedra* de manera que, encara que totsels projectes han d'incloure la informació que tractarem aquí, poden fer-ho en alguns aspectes amb una organització del text diferent.

3.1. Consideracions prèvies al disseny

La recerca –qualsevol recerca– té lloc en un determinat context històric, social, cultural, polític i científic. No podem, doncs, separar els dissenys d'investigació del context sociocultural en el qual es desenvolupen ni dels marcs teòrics en els quals s'inscriuen però, com veurem, això no significa que el científic social s'hagi de deixar lligar per aquestes circumstàncies sinó, al contrari, sent-ne conscient, ha de convertir-les en un element de reflexió.

En *aquest* context, l'investigador –un ésser humà amb una determinada història personal, una formació, un posicionament teòric i ètic, i capacitats concretes– es formula preguntes sobre la realitat. En *aquest* context, *aquest* investigador recorre a diferents paradigmes, perspectives teòriques, mètodes d'investigació i tècniques de recollida i anàlisi de dades, com també als seus coneixements i les seves habilitats, per a intentar respondre aquestes preguntes. Hi ha, per tant, la necessitat de convertir la reflexió sobre la realitat en preguntes d'investigació, aquestes en objectius d'investigació i aquests en un disseny desenvolupat mitjançant mètodes, tècniques i instruments concrets.

L'investigador pot estar interessat a fer el treball per raons intel·lectuals (curiositat per un tema a partir d'experiències personals, narrades per altres, conegudes a través de lectura de fonts documentals...), professionals (conèixer millor la realitat per a actuar-hi o permetre que altres ho facin amb més fonament, accedir a subvencions, beques o altres fonts de finançament...) o acadèmiques (necessitat de fer una tesi doctoral, mantenir uns nivells de recerca i publicacions que donin accés o permetin mantenir-se en una plaça acadèmica, conservar el prestigi en el seu camp...). Molt sovint, són motivacions indistingibles o inseparables les unes de les altres. Però molt sovint també es pot donar el

Nota

És important diferenciar un projecte o disseny d'investigació (que conté els propòsits i les estratègies dels investigadors per a dur a terme el seu treball) d'un informe d'investigació (que presenta tant el disseny com els resultats de la recerca una vegada acabada). En aquest mòdul ens ocuparem dels dissenys d'investigació; en el mòdul «L'anàlisi de dades en recerca qualitativa», dels informes d'investigació.

cas que sigui una entitat (un organisme públic o privat, una ONG, una associació professional o ciutadana...) la que, per diferents motius, faci el que es coneix com a *encàrrec d'investigació* i sol·liciti a un professional de la matèria que dugui a terme un estudi, tot donant suport a la seva tasca (amb recursos humans, tècnics i/o pressupostaris).

I, en realitat, l'assumpte del context o motiu del sorgiment de l'interès per la recerca no és menor. Així, per exemple, no podem oblidar que els interessos o les motivacions d'un organisme públic no han de coincidir necessàriament (de vegades, tot el contrari) amb els de les poblacions objecte d'estudi, ni tampoc amb els de l'investigador. Certes poblacions (grups marginats o vulnerables, per exemple) i temes (pobresa, exclusió riscos psicosocials...) han estat habitualment objecte de més interès o atenció per part de les institucions públiques, la qual cosa implica que aconseguir finançament o algun altre tipus de suport per a certes investigacions pot ser més senzill que per a altres. La recerca realitzada des d'institucions acadèmiques com universitats o centres d'investigació també està subjecta a les conjuntures econòmiques i polítiques que poden facilitar o dificultar en diferent mesura l'elecció del tema i el desenvolupament de les recerques.

Aquestes circumstàncies poden, des del principi, introduir biaixos en l'abordatge del tema, dels quals l'investigador sempre ha d'intentar ser conscient, cosa que s'aconsegueix amb una bona formació, certes habilitats personals i, també, experiència i paciència. San Román (2009) ho assenyala de la manera següent:

«La indagación, como la propia elección de un grupo determinado de personas, de situaciones y de temas a investigar y problemas intelectuales a resolver, presupone ya una selección realizada con criterio. Ese criterio puede ser de distinto origen y tenemos que suponer que también interviene en él, y de forma importante, la formación del investigador o investigadora y sus intereses personales y teóricos. Desde esta perspectiva, el conocimiento de uno mismo y la autoconsciencia crítica ideológica, teórica y metodológica son los instrumentos más poderosos para limitar, quizá podría decirse otra vez, para domesticar, la inevitable carga personal, social, política y académica que introducimos en nuestro conocimiento. Asimismo, parece claro que es imposible la aprehensión cultural y social adecuada sin un cierto grado de identificación con las personas estudiadas. En este sentido, la relación es empática y requiere sensibilidad e intereses filantrópicos por quien investiga, lo que supone capacidad de comunicación y de identificación humana – que no necesariamente ideológica o ética –, es decir, identificación con el estudiado como de la misma naturaleza que uno mismo» (San Román, 2009, p. 244).

A partir d'aquest conjunt de reflexions, indispensables i que s'han de fer sempre de manera honesta i rigorosa, l'investigador plantejarà un disseny d'investigació que implica, dit potser amb brevetat grollera, la presa d'una sèrie de decisions: la selecció de les preguntes a les quals es pretén donar resposta, els escenaris i les persones amb les quals es treballarà (és a dir, la delimitació de l'objecte d'estudi), què es pretén aconseguir (és a dir, l'establiment d'objectius d'investigació), com es farà (és a dir, mitjançant quins mètodes i tècniques i amb quina manera concreta d'aplicació i anàlisi de les dades), quins usos es

pretén donar als resultats, com es difondran i, també molt important, d'on i com s'obtindran els recursos necessaris per a dur a terme cadascuna de les etapes. En paraules de García Jorba (2000):

«Todo estudio procura dar respuestas a una cuestión. Puede tratarse de una respuesta contundente, o tal vez provisional, y de tono especulativo más o menos acentuado. Pero siempre viene guiada por una pregunta. La formulación de incógnitas es vital en el diseño de la investigación. En las fases iniciales, la construcción teórica de un problema y una pregunta reordena aspectos de la realidad, permite establecer unos márgenes de inteligibilidad a la complejidad circundante. Problema y pregunta conceden singularidad a la investigación. Pero la importancia de preguntar trasciende la función de Norte referencial de los esfuerzos del investigador/a para constituirse en una de las claves cotidianas del ejercicio inquisitivo. Sea mediante cuestionarios cerrados o entrevistas abiertas, su formulación condiciona el acceso a la información. Hay que descubrir a quién preguntar, qué preguntar así como dónde, cuándo, y cómo hacerlo. Un/a científico social experimentado encuentra problemas a la hora de formular cuestiones que eludan sesgos o condicionamientos. Suele darse con mayor frecuencia en quienes realizan su primera investigación. El científico/a social novel debe tener presente que toda pregunta comporta comunicación entre perspectivas diferentes, la suya y la del interpelado/a. Sin el desarrollo de la empatía, sin que medie la flexibilidad necesaria para hacerse comprensible desde la oposición del interlocutor, las preguntas se convierten en instrumentos estériles, ejercicios de propiciación de malentendidos» (García Jorba, 2000, pp. 195-196).

Es tracta, com ja podem intuir, d'un procés complex i delicat, però, també enormement estimulant des del punt de vista intel·lectual.

3.2. El disseny d'una investigació qualitativa

Per a descriure les etapes generals d'una investigació qualitativa seguirem, encara que amb certes adaptacions, l'esquema següent, que proposen Verd i Lozares (2016):

Tabla 1. Fases de una investigación cualitativa

Cuadro 3.1. Fases, etapas y operaciones, y productos		
Fases	Etapas y operaciones	Productos
Preparatoria	• Pregunta inicial de investigación • Formulación del problema • Diseño metodológico de la investigación	Proyecto de investigación
Trabajo de campo	• Captación y acceso al campo • Obtención de los datos	Datos acumulados
Analítica	• Tratamiento de los datos • Interpretación de los resultados	Resultados
Informativa	• Presentación de los resultados • Elaboración de las conclusiones	Informe de investigación

Fuente: Verd i Lozares (2016, p. 73). Elaborat a partir de Rodríguez Gómez, Gil Flores i García Jiménez (1996, pp. 63-77).

Pel que fa a aquest esquema, els autors assenyalen:

«El esquema adaptado de Rodríguez Gómez, Gil Flores y García Jiménez (1996), plantea que toda investigación cualitativa se compone de cuatro fases: *preparatoria*, *trabajo de campo*, *analítica* e *informativa*. Como se ha indicado, en una investigación cualitativa, estas etapas se desarrollarán normalmente de forma recursiva y en espiral. [...] En el esquema se recoge además el resultado o producto obtenido de cada una de las cuatro grandes fases: el *proyecto de investigación*, los *datos acumulados*, los *resultados* y el *informe de investigación*» (Verd i Lozares, 2016, pp. 72-73, les cursives són seves).

En aquesta part del text, nosaltres ens referirem exclusivament al disseny de la investigació, que comprèn des de la formulació del problema fins al disseny metodològic (seria la *fase preparatòria*, en termes de Verd i Lozares, que culminaria amb l'elaboració d'un *projecte de recerca*, encara que en el nostre text farem algunes adaptacions a aquest esquema).

No obstant això, cal recordar que encara que aquí, per necessitats expositives, ho expressem de manera seqüencial, tal com es plantejaria per escrit (per exemple si volguéssim presentar el nostre projecte a alguna entitat amb vista a aconseguir finançament o, simplement, per a obtenir els permisos necessaris per a fer l'estudi), ja sabem que la investigació qualitativa no segueix un procés lineal, sinó marcadament flexible i emergent, en el qual certes decisions no estan tancades i es poden anar prenent o modificant a mesura que avança l'estudi. Les fases de redacció, i sobretot d'anàlisi de les dades, sabem que també s'inicien des del principi de la recol·lecció de dades i no només quan aquesta ha acabat.

Comencem, llavors, per la descripció del disseny d'investigació que es plasmaria, almenys en part, en un projecte d'investigació.

Verd y Lozares (2016) diferencian así entre ambos conceptos:

«[...] siendo la diferencia que el primero (el diseño) tiene una carácter interno, mientras que el segundo (el proyecto) tiene un carácter público. En este sentido, el conjunto de decisiones de la fase preparatoria, una vez adaptadas a un documento público, formarían directamente parte del contenido del proyecto de investigación, del que se hace entrega a la institución financiadora o al cliente» (Verd i Lozares, 2016, p. 75).

3.2.1. Títol del projecte

Encara que sembli una qüestió menor no ho és, ni molt menys. El títol del projecte ha de ser, al mateix temps:

- Breu però aclaridor de l'objecte d'estudi.
- Redactat en termes precisos però comprensibles.
- Atractiu però rigorós.

Hem de tenir en compte que el títol és el primer que veurà un lector potencial (o una entitat que finançarà el nostre projecte o li donarà suport en algun sentit). Per aquest motiu, en poques paraules hem de ser capaços de comunicar quin serà el nostre tema d'estudi.

Vegeu també

La implantació de les tècniques i la recollida de dades les abordarem en cadascun dels mòduls «L'observació participant», «L'entrevista i la història de vida» i «El grup de discussió, la investigació documental i altres tècniques qualitatives d'investigació». L'anàlisi de les dades es tractarà en un apartat del mòdul «L'anàlisi de dades en recerca qualitativa». Les qüestions de redacció del marc teòric, l'exposició de resultats i conclusions, les veurem també en l'últim mòdul de l'assignatura, en l'apartat dedicat a l'informe d'investigació.

Lectura complementària

A Pujadas (2004), a les pàgines 313 en endavant teniu exemples pràctics de l'elaboració d'un projecte de recerca:
J. J. Pujadas (Coord.). (2004). *Etnografia*. Barcelona: UOC.

A més, cal utilitzar bé els conceptes, tenint en compte que les nostres publicacions futures s'indexaran en cercadors bibliogràfics que han de permetre un accés ràpid i senzill al nostre treball. Seleccionar bé les paraules clau que, almenys en part, s'han d'incloure en el text, serà, com veurem una mica més endavant, una qüestió important.

3.2.2. Delimitació de la recerca

Es tracta d'un apartat de qualsevol disseny o projecte d'investigació que inclou diferents qüestions:

a) Definició de l'àrea problemàtica general

Com dèiem abans, qualsevol recerca parteix d'una observació i una reflexió sobre la realitat, sobre la qual es formulen preguntes generals. El primer objectiu de l'investigador serà convertir aquestes preguntes en *un problema d'investigació* concret, real i factible (és a dir, *investigable*), sobre el qual, ja des de les fases preliminars, es tractarà d'elaborar un esbós de disseny científic.

I, ja des del començament, l'investigador ha de ser conscient que, encara que *tot* li interessi, no pot investigar-ho *tot* ni de qualsevol manera, per la qual cosa caldrà acotar el tema, prescindir d'alguns aspectes o enfocaments i centrar-se en altres.

Es tracta, doncs, per dir-ho col·loquialment, de plantejar, des del principi una sèrie d'interrogants (sobre què vull investigar?, per què és interessant o rellevant estudiar aquesta qüestió?, què se sap ja sobre aquest tema?, com vull tractar-lo?, em resultarà factible?), tractant de valorar els recursos necessaris per a fer-ho. Aquest conjunt de preguntes ajudarà l'investigador a passar del plantejament d'una reflexió o una idea a un tema investigable (una *àrea problemàtica*) i, d'aquí, a una proposta concreta de tema d'investigació. Se sol dir, de fet, que una bona recerca parteix sempre d'una bona pregunta.

Qualsevol projecte d'investigació, doncs, ha de començar per una explicació clara i concisa d'allò que es pretén investigar i d'on sorgeix l'interès: el que, en argot, sol denominar-se la *delimitació de l'àrea problemàtica*.

En aquest mateix apartat o en un independent caldrà definir *paraules clau*, clares, concises i precises, que presentin la nostra recerca, vigilant sempre el bon ús dels conceptes, de manera coherent al llarg de tot el text i de la investigació.

b) Definició de l'objecte d'estudi

A partir d'aquests primers interrogants i reflexions cal fer un pas més i definir amb rigor el marc geogràfic, temporal i poblacional en el qual enquadrem la recerca. A més, s'ha d'explicitar (encara que amb menys extensió que la re-

querida per a l'elaboració d'un marc teòric, com veurem en el mòdul «L'anàlisi de dades en recerca qualitativa» de l'assignatura) la perspectiva teòrica que s'adoptarà per a encarar la recerca.

Pel que fa al *marc geogràfic*, s'ha d'establir amb la màxima precisió possible (que pot no ser molta en estudis prospectius o temes poc coneguts) la localització geogràfica en la qual tindrà lloc la recerca però també un esbós de les característiques sociodemogràfiques generals, polítiques, històriques, etc. d'aquest lloc, sigui una ciutat, un barri, una institució o una empresa...

Quant al *marc temporal*, s'ha de definir de manera clara si es tracta d'un estudi longitudinal o transversal i, també, el lapse de temps en què transcorrerà la recerca.

Pel que fa al *marc poblacional*, cal identificar la població subjecte d'estudi. Es pot tractar de membres d'un grup social determinat (per exemple, professors universitaris, treballadors del sector metal·lúrgic, perceptors d'ajudes socials...), habitants d'un barri o un poble, etc.

A més, caldrà definir amb molta precisió la *unitat o unitats d'anàlisi i d'observació*.

Pujadas (2004) explica així el procés que el va conduir, juntament amb altres investigadors, a una temàtica d'investigació determinada:

«Fa poc més de dos anys que nosaltres mateixos ens vam enfrontar a la redacció d'un projecte de recerca titulat *Migracions llatinoamericanes a Catalunya i Andorra*. Per què un estudi sobre migracions estrangers? Per què sobre les poblacions procedents d'Amèrica Llatina? Per què a Catalunya i Andorra? Aquestes són, sens dubte, les tres preguntes bàsiques per a justificar l'objecte d'estudi de la recerca en què ens trobem immers actualment. El perquè dels estudis té a veure amb factors molt diferenciats: motius personals, de trajectòria investigadora, de context polític i social o de disponibilitat d'un equip, entre d'altres.

Com altres antropòlegs i sociòlegs de casa nostra, ens hem passat mitja vida estudiant les migracions internes dins l'Estat espanyol i les seves conseqüències socials, culturals i identitàries. La irrupció, al final dels anys vuitanta, de la immigració estrangera com a fenomen social i mediàtic va fer que molts d'aquells que treballàvem dins del camp de l'etnicitat i de les identitats culturals comencéssim a reflexionar sobre aquest nou fenomen social» (Pujadas, 2004, p. 274, les cursives son seves).

«[...] El nostre interès i coneixement d'alguns països d'Amèrica Llatina ens van animar a triar com a objecte d'estudi les migracions d'aquesta procedència, tant per a tenir l'oportunitat de continuar les nostres recerques a Llatinoamèrica com per a poder diferenciar el nostre projecte de recerca del gruix d'estudis que actualment es duen a terme sobre les migracions d'origen africà» (Pujadas, 2004, p. 275).

«Finalment, el fet de triar Catalunya i Andorra com a societat receptora dins el nostre objecte d'estudi pot semblar, simplement, una qüestió de comoditat, ja que tots els membres de l'equip de recerca treballem a universitats catalanes o a Andorra. Hi ha, però, d'altres motius. El primer, que no hi ha hagut fins ara, excepte algun projecte en curs de tesi doctoral, cap recerca sistemàtica sobre la immigració llatinoamericana a Catalunya. En segon lloc, Catalunya i Madrid són els dos grans focus de la presència llatinoamericana a l'Estat espanyol. I, en tercer lloc, partim de la coordinació amb un altre grup de recerca que treballa paral·lelament el mateix tema a la comunitat de Madrid. Aquest conjunt d'elements volen donar a la nostra recerca interès i rellevància social, a més de pertinència científica» (Pujadas, 2004, p. 276).

I explica, també, la seva diferenciació entre unitat d'anàlisi i unitat d'observació:

«Dins la tradició antropològica es distingeix entre unitat d'anàlisi i unitat d'observació. En aquest cas, la unitat d'anàlisi està constituïda per les xarxes de relacions establertes pels immigrants d'origen llatinoamericà residents a Catalunya: a l'interior del col·lectiu, amb els parents i amics del lloc d'origen i amb els membres de la societat receptora. Les unitats d'observació seran cadascun dels enclavaments territorials o socials des dels quals puguem veure com funcionen aquestes xarxes: associacions, centres de treball, escoles, llars, relacions veïnals, centres assistencials, cues davant les subdelegacions del Govern, grups de carrer, locutoris telefònics, locals de lleure, etc.» (Pujadas, 2004, p. 281).

Si el camp triat és petit, serà possible estudiar totes les unitats que el conformen però, si, com passa molt sovint, no ho és, caldrà especificar en quines treballarem, la qual cosa obliga l'investigador a prendre decisions de mostreig que sempre s'han de concretar quant a la recerca en conjunt i, com veurem, per a cadascuna de les tècniques d'investigació que s'utilitzin. La selecció d'unitats es farà, ja ho sabem, amb criteris teòrics i pràctics.

Finalment, la definició de l'objecte d'estudi ha d'anar acompanyada d'un breu apartat (inclòs en aquest o independent) en el qual es recullin molt breument els *antecedents del tema*: què se sap del tema i a partir de quines fonts (disciplines o orientacions que l'han tractat). No es tracta, en aquest moment, d'elaborar un marc teòric complet, cosa que s'haurà de fer en el moment de presentar els resultats de la recerca en un informe final, sinó de presentar de manera breu però clara i rigorosa els coneixements preexistents sobre el tema com a manera d'assenyalar que es tracta d'alguna cosa que ha estat ja objecte d'interès investigador previ. Aquest apartat ha d'incloure, a més, de manera explícita el *posicionament teòric i metodològic de l'investigador*.

c) Preguntes d'investigació

En el procés de construcció d'un disseny d'investigació arriba ara el moment en què l'investigador és capaç de plasmar els interessos, les reflexions i els interrogants dels quals hem parlat en preguntes d'investigació concretes. Es tracta d'un procés més complex i important del que podria semblar a simple vista perquè implica ja cert tipus de decisions teòriques:

- Centrar i acotar el tema d'investigació, sistematitzant els fenòmens o temes que es volen investigar (la qual cosa implica necessàriament deixar-ne de banda, almenys al principi, uns altres).

- Adaptar-lo al context concret en el qual tindrà lloc la recerca, és a dir, al marc geogràfic, temporal i poblacional.
- Adaptar-lo a les possibilitats d'investigació: finançament, temps, accés a les fonts d'informació i poblacions...
- Adaptar-lo als interessos d'investigació: possibilitat d'ampliar coneixement, de publicar resultats...
- Adaptar-lo als interessos teòrics i metodològics dels investigadors: la simple reflexió sobre la realitat i la formulació posterior de preguntes d'investigació està clarament influïda, com dèiem abans, pel context no solament polític, social, cultural i econòmic en el qual es desenvolupa el fenomen d'estudi i la mateixa recerca, sinó també per la perspectiva teoricometodològica adoptada per l'investigador (Silverman, 2012).

En definitiva, la reflexió sobre la realitat s'ha de *traduir*, ara ja de manera formal, en preguntes d'investigació, interrogants que pretenem respondre (o, almenys, intentar-ho) amb la nostra recerca. Per a la seva redacció, convé plantejar-se:

- A quina pregunta (o preguntes) vull respondre?
- La pregunta (o preguntes) de l'estudi, és (són) rellevant(s) per al problema?

Pujadas (2004) detalla deu preguntes d'investigació en l'estudi esmentat abans, que reproduïm perquè disposeu d'un exemple, però només en part per no estendre la citació:

«Les preguntes que orienten la nostra recerca són les següents:

- Quines són les experiències i el background cultural en els diferents països d'Amèrica Llatina en matèria de migracions a l'estranger?
- Quins són els mecanismes econòmics i socials que s'activen entorn de la preparació del projecte migratori d'una persona o d'una família?
- [...]
- Com s'organitzen les cadenes migratòries: quina és la lògica i quins els mecanismes de solidaritat i d'ajuda mútua entre els immigrants en el país de destinació?
- [...]
- Quin és l'impacte de les remeses de diners que els immigrants envien a les seves famílies en els països d'origen?
- [...]
- Quin és l'impacte econòmic, social i simbòlic de les migracions en el país de destinació?» (Pujadas, 2004, pp. 277-278).

Cal ressaltar, finalment, que, de manera coherent amb les característiques de tot el disseny, en les recerques qualitatives les preguntes d'investigació són obertes i susceptibles d'anar-se modificant a mesura que avança l'estudi.

d) Justificació de l'estudi

Aquest apartat de qualsevol projecte ha d'anar orientat a deixar clara la rellevància (social, acadèmica i intel·lectual) de la recerca.

És important, també, destacar els aspectes innovadors de l'estudi, ja sigui pel que fa a la temàtica, els subjectes d'estudi o la metodologia i l'ús de les tècniques o pel que fa a l'impacte que puguin tenir els resultats: una de les qüestions que qualsevol investigador responsable s'ha de formular sempre, de manera humil i sincera, és què aportarà el seu treball a la comunitat científica i als subjectes de recerca.

e) Factibilitat de l'estudi

És necessari, en el moment ja de començar a plantejar una recerca, que el (o els) responsable(s) es plantegi(n) les possibilitats, realistes, de dur-la a terme amb èxit. Per a això s'ha de considerar el següent:

- Disponibilitat de fonts bibliogràfiques, pertinents i de qualitat: Un estudi, per rellevant que sigui des del punt de vista social o acadèmic, trobarà moltes dificultats si no hi ha fonts d'informació accessibles i qualitat.
- Disponibilitat de recursos humans: A més del mateix investigador o de l'equip d'investigadors (més o menys ampli), cal tenir en compte que, en certs moments de la recerca, pot ser necessari sol·licitar alguna col·laboració especialitzada (amb diferents nivells de dedicació), per exemple, per a transcriure entrevistes, editar imatges, introduir dades, fer traduccions, etc.
- Disponibilitat de recursos materials: Es tracta d'explicitar la disponibilitat de, per exemple, eines informàtiques bàsiques (ordinador, programes informàtics necessaris,...), gravadores, càmeres de fotos o vídeo, tests validats (si són necessaris), mitjans de desplaçament, llocs de reunió...
- Disponibilitat de recursos econòmics: Encara que soni dur, *investigar costa diners*. Fins i tot recerques breus, de plantejament senzill, que no impliquen desplaçaments ni gran aparell tècnic, comporten, sempre, una certa inversió de diners, que és sense cap dubte el principal escull amb el qual es trobarà qualsevol investigador al llarg de la seva carrera. Cal, llavors, ja des del principi, fer una avaluació realista del pressupost necessari, que s'ha de considerar sempre en partides: personal, desplaçaments, material, etc.

- Disponibilitat de temps: És un aspecte en el qual és freqüent que als investigadors, especialment novells, els costi de ser realistes: de vegades, la vocació investigadora, l'interès per un tema i per les poblacions amb les quals es treballa o les necessitats imposades pel context acadèmic, també, fan que creiem que tenim *quatre mans* i podem fer més del que realment està al nostre abast. En aquest sentit cal tenir present que cal tenir temps per a:
 - Plantejar i dissenyar adequadament la recerca.
 - Contactar amb institucions i aconseguir autoritzacions i permisos: Aquests tràmits es poden retardar fins a la desesperació i han fet trontollar moltes recerques ben dissenyades en altres aspectes.
 - Contactar i aconseguir la col·laboració dels subjectes.
 - Recopilar i analitzar les fonts d'informació necessàries.
 - Dissenyar i implementar les tècniques d'investigació: amb l'adequació de temps que cadascuna necessita.
 - Analitzar les dades.
 - Exposar els resultats i redactar informes, publicacions...
 - Fer difusió dels resultats.

És imprescindible, a més, tenir molt present que la investigació, especialment en l'àmbit social, en la mesura que es treballa amb persones, no té lloc, ni molt menys, en un entorn estable i estàtic al llarg del temps que hàgim prefixat per a la recerca sinó que poden (solen) sorgir imprevists o situacions no esperades que alterin, moltes vegades de manera important, els temps previstos. Per això, cadascuna de les fases s'ha d'establir de manera flexible, cosa que, com ja deveu suposar, és molt difícil de compaginar amb els ritmes institucionals i polítics i, sobretot, amb la disponibilitat de pressupost.

- Accessibilitat de les poblacions: És imprescindible assegurar sempre que es disposa del permís i el suport explícit dels subjectes amb els quals es pretén treballar. A més, cal tenir present que es tracta d'una col·laboració susceptible de ser retirada i que cal revalidar durant el procés d'investigació. Tractarem aquestes qüestions amb deteniment en els mòduls següents de l'assignatura.
- Disponibilitat de suport institucional: No solament des del punt de vista econòmic, per al finançament de l'estudi, sinó també pel que fa a autoritzacions o cartes de suport. És imprescindible assegurar-se que es podran aconseguir (a temps, a més) els permisos legals necessaris per a desenvolupar la recerca: per exemple, per a obtenir a dades personals, per a treballar amb una determinada població (menors, persones incapacitades, re-

clusos...) o accedir a alguns escenaris (reunions, llocs de treball...). Algunes entitats poden exigir l'aprovació del projecte d'investigació per part d'un comitè d'ètica o similar i/o la signatura de compromisos de confidencialitat o d'exempció de responsabilitats en cas de conflicte o accident. Alguns d'aquests permisos poden ser difícils (o fins i tot impossibles) d'aconseguir, per diferents motius, i, sovint a més, solen ser lents i de vegades complexos, per la qual cosa és imprescindible tenir-ho en compte per a fer una planificació realista del temps necessari per a la recerca.

3.2.3. Objectius i hipòtesis

a) Formulació d'objectius

A més de la delimitació general de la recerca, recollida en els apartats anteriors, és imprescindible en qualsevol disseny de recerca explicitar i formular correctament els objectius de recerca que són, podríem dir-ho així, l'expressió formal de les preguntes d'investigació. Aquests objectius han de resumir l'objecte de la recerca i la seva rellevància des del punt de vista acadèmic i social.

De manera coherent amb el que s'ha dit fins ara, els objectius han de ser:

- Breus, concrets i ben delimitats: La redacció dels objectius ha de ser sempre clara i senzilla i s'han de presentar d'una manera ordenada i amb visualització senzilla i ràpida.
- Consistents amb les preguntes d'investigació. Cal preguntar-se: «els objectius que plantejo, recullen les preguntes d'investigació?» i «poden servir per a donar-les resposta?».
- Coherents amb la delimitació de la recerca: pel que fa al marc geogràfic, temporal i poblacional, però també pel que fa a la factibilitat de la investigació. En definitiva, han de ser viables (tenint en compte els recursos disponibles) i amb utilitat per a generar coneixement.
- Coherents amb els plantejaments teorimetodològics dels investigadors: de la mateixa manera que ja ho hem indicat per a les preguntes d'investigació, els objectius influeixen i estan influïts per la perspectiva teòrica dels investigadors. Se sol dir (Verd i Lozares, 2016) que els objectius impliquen una connexió entre el que es vol investigar (objecte d'estudi, àrea problemàtica i preguntes d'investigació) i la manera en què es pretén fer-ho (disseny metodològic).
- Redactats en infinitiu: solen incloure verbs com *explicar*, *descriure*, *conèixer*, *comprendre*, *indagar*...

Pel que fa a l'exposició dels objectius, habitualment aquests solen plantejar-se com una llista numerada en la qual, a més, es diferencien objectius generals i específics. Els *objectius generals* d'una recerca recullen, per dir-ho així, les temàtiques àmplies que s'abordaran i sobre les quals es qüestionen els investigadors. Encara que poden ser diversos, sol ser preferible fixar un o molt pocs objectius generals, clars, precisos i factibles d'investigar. Quant als *objectius específics*, solen ser habitualment més d'un i s'han de correspondre amb un desglossament de cadascun dels objectius generals en temàtiques o variables més concretes.

Com ja podem intuir, a més, en metodologia qualitativa aquests objectius constitueixen una guia que és molt convenient tenir present per a evitar desviacions (cosa que pot passar amb facilitat en la investigació social, que s'interroga per realitats complexes, dinàmiques i plenes de matisos) però, al mateix temps, no es poden entendre com totalment definitius, ni inamovibles. En una metodologia que es caracteritza per dissenys emergents, no tindria sentit que els objectius de partida limitessin el desenvolupament de la recerca, especialment, quan es formulen abans que aquesta comenci. Per aquest motiu, és molt important revisar els objectius a mesura que la recerca va avançant i plantejar-se contínuament si continuen sent pertinents i abastables.

b) Redacció d'hipòtesi

Podem definir, de manera senzilla, una hipòtesi com un enunciat o proposició, redactat de manera formal, en la qual l'investigador enuncia o proposa relacions entre variables, recolzant-se en les dades i els coneixements dels quals disposa. Pujadas (2004) ho explica així:

«Tota recerca s'orienta a partir de les preguntes que, amb intencionalitat teòrica, formulem a l'inici del seu disseny. Aquestes preguntes no són ni casuals ni ingènues, sinó que constitueixen l'eix teòric a partir del qual formulem hipòtesis, enteses com aquelles intuïcions interpretatives que volem validar empíricament amb les dades, experiències i visions que obtindrem mitjançant el treball etnogràfic» (Pujadas, 2004, p. 276).

Redactar hipòtesis és un procés que pot ser llarg i que, habitualment, implica un cert nivell de coneixements sobre el tema d'estudi. A més, redactar-les de manera adequada requereix tenir en compte algunes qüestions:

- Tenir cura de la redacció: Una hipòtesi ha de ser un enunciat precís en el qual tots els termes s'hagin definit de manera concreta prèviament i on el tipus d'explicacions o relacions entre variables quedi establerta de manera clara.
- Entendre, sempre, que les hipòtesis científiques són enunciats provisionals que s'han de posar a prova de manera contínua, per a refutar-los, matisar-los o acceptar-los (temporalment).
- Diferenciar les hipòtesis de partida (que sorgeixen de les preguntes d'investigació, a partir de l'observació de la realitat) de les que es prenen

de la bibliografia (que han d'estar adequadament contextualitzades en el marc teòric) i de les que es van elaborant a la llum de les dades (per a la recerca en concret).

A tall d'exemple, algunes de les hipòtesis que Pujadas (2004) planteja en la seva recerca són les següents:

«Algunes dels hipòtesis principals són:

- [...]
- La precarietat laboral, residencial i, en general, ciutadana dels immigrants estrangers tendeix a ser estructural i no només fruit dels dèficits propis dels moments de l'arribada. La participació ciutadana és, per això, baixa.
- La situació de precarietat i la percepció de l'explotació i de rebuig per part dels membres de la societat receptora serveixen de base per al desplegament d'estratègies de solidaritat i ajuda mútua entre immigrants, que tendeixen a agrupar-se en grups d'origen nacional, encara que no de manera exclusiva. També serveixen per a consolidar una identitat genèrica d'immigrant i per a reforçar la seva identitat ètnica o nacional.
- Les dinàmiques de les xarxes migratòries depenen d'un conjunt de factors que tenen a veure amb l'evolució de la situació econòmica i política en el país d'origen i amb les característiques del nucli familiar de l'immigrant. L'altre factor determinant serà el grau d'inserció econòmica i social de l'immigrant en el país de destinació. Els factors d'aquesta hipòtesi serveixen per a explicar el cicle curt o llarg de l'estada de l'immigrant o bé la seva instal·lació definitiva» (Pujadas, 2004, pp. 278-279).

3.2.4. Metodologia

Se sol definir-la metodologia com el conjunt de normes que regeixen la realització d'una recerca. No obstant això, reduir el significat a un simple llistat de regles resulta excessivament simplificador ja que la metodologia implica una determinada manera d'enfrontar-se al problema d'investigació, una manera d'abordar l'aspiració de construir coneixement científic sobre la realitat.

A més d'explicitar l'estratègia o les estratègies metodològiques que s'empraran en la recerca, s'han de recollir també en aquest apartat el conjunt de tècniques i instruments d'investigació que es pretén utilitzar per a la recollida de dades i, també, la perspectiva teòrica i els instruments que s'empraran per a la seva anàlisi.

Les tècniques d'investigació són, al seu torn, el conjunt de procediments i pautes clarament definits i sistematitzats que permeten l'obtenció de dades. Són, ja ho sabem, les enquestes, les entrevistes, els grups de discussió, etc.

També, en propietat, hem de diferenciar les tècniques de recerca, definides més amunt, i els instruments. Podem veure la diferència amb un exemple senzill: les entrevistes són tècniques d'investigació; el protocol d'una entrevista sobre un determinat tema emprat en el curs d'una recerca (que recull el conjunt de preguntes i la manera de desenvolupar l'entrevista) seria un instrument.

La solidesa de la teoria i dels plantejaments metodològics, i de la selecció tècniques d'investigació són, per tant, com sembla evident, aspectes centrals perquè hi hagi la possibilitat de fer una recerca de qualitat.

El disseny metodològic d'una recerca implica la presa de certes decisions, que Verd i Lozares (2016) resumeixen de la manera següent:

«Las decisiones sobre el trabajo de campo pueden equipararse a responder a cuatro preguntas principales que se presentan a continuación. [...]»:

- El *qué*: decidir la informació que va a recórrer-se durant el treball de camp.
- El *dónde*: decidir el camp d'anàlisi, és a dir, els límits espacials i temporals a los que vamos a circumscribir la investigació.
- El *quié*n: decidir cuáles serán nuestras unidades de información, sean personas, colectivos, instituciones, etc.
- El *cómo*: decidir cómo se va a obtener la información empírica y cómo va a analizarse.

Estas resoluciones no se toman una después de la otra, sino simultánea y articuladamente. El objetivo es conseguir que las diferentes tareas del trabajo de campo sean coherentes internamente y también con la lógica metodológica general seguida en la investigación» (Verd i Lozares, 2016, p. 100, les cursives són seves).

Lògicament, aquest conjunt de decisions estarà directament influenciat per les preguntes d'investigació i els objectius, per la perspectiva teòrica de l'investigador i per qüestions com la disponibilitat de temps i recursos (econòmics, materials i humans). A més, com ja sabem, es tracta de decisions que, encara que necessàriament planificades en el projecte d'investigació, en enquadrar-se en dissenys emergents, no estan tancades sinó que són flexibles.

Aquest apartat de metodologia d'una recerca ha de recollir el següent:

a) Tipus de disseny

En el nostre disseny d'investigació hem de definir clarament quin tipus d'estudi d'urem a terme, d'acord amb diversos criteris:

- Segons els objectius d'investigació: Estarem davant recerques amb un disseny exploratori (destinat a fer una primera aproximació a un tema o fenomen social del qual se sap poc), descriptiu (orientat a l'exposició de les característiques d'un fenomen) o explicatiu (l'objectiu del qual és exposar els factors o variables que intervenen en un determinat fenomen i les relacions entre elles). En el marc de recerques clarament aplicades alguns autors inclouen també els dissenys predictius (destinats a tractar d'anticipar el desenvolupament futur que, en determinades condicions, pot arribar a tenir un determinat fenomen social), orientats a la intervenció (és a dir, a l'acció sobre la realitat) i a l'avaluació (orientats a descriure les necessitats d'una determinada població o les conseqüències o implicacions d'un determinat programa o acció).

- Segons la variable temps: Distingim ens recerques longitudinals o transversals.
- Segons l'estratègia d'investigació: Podrem diferenciar diverses tipologies, entre elles, treballs documentals (de revisió de conceptes, teories o tendències científiques dins d'un determinat marc temporal, geogràfic, teòric...); empírics; estudis de cas; investigació-acció...
- Segons la finalitat: Diferenciarem la recerca bàsica de l'aplicada.

b) Mètodes d'investigació

Ja en aquest moment sabem que l'elecció de la metodologia és la pedra angular de qualsevol procés de recerca i que aquesta ha d'adaptar-se, sempre, a les característiques del tema i al fenomen concret que pretenguem estudiar, al context en el qual té lloc, a les poblacions amb les quals treballarem i als objectius de la recerca i els recursos dels quals disposem per a dur-la a terme.

Sabem també que els processos sociolaborals són fenòmens complexos i que per a la seva comprensió adequada requereixen un enfocament sòlid, de mirada àmplia i poc dogmàtica. Cada modalitat de recerca ofereix, per a cada situació concreta, avantatges i limitacions que hem de tenir presents en el moment de definir l'enfocament metodològic que emprarem. Tant la metodologia qualitativa com la quantitativa permeten enfocaments sòlids, amb les potencialitats que ja coneixem; l'enfocament metodològic mixt permet també reduir algunes limitacions i augmentar els avantatges de cadascuna de les metodologies aïllades.

Per a completar aquest apartat de disseny metodològic del nostre projecte d'investigació, pot ser útil plantejar-se els interrogants següents:

- Quin plantejament metodològic ofereix més avantatges i menys limitacions per a abordar els interrogants d'aquesta recerca en concret?
- És útil, pertinent i factible un abordatge metodològic de tipus exclusivament quantitatiu?
- És útil, pertinent i factible un abordatge metodològic de tipus exclusivament qualitatiu?
- És útil, pertinent i factible un abordatge metodològic mixt?

Respondre a aquestes preguntes requereix, com sembla lògic, un bon coneixement de les utilitats, els avantatges i les limitacions dels mètodes d'investigació, cosa exigible a qualsevol investigador.

c) Tècniques d'investigació

A més de la definició de l'enfocament metodològic, en el nostre disseny d'investigació hem d'especificar les tècniques d'investigació que emprarem. Com ja sabem, la selecció de tècniques estarà determinada per les preguntes d'investigació i els objectius i les possibilitats d'aplicació quant als recursos disponibles (temps, pressupost, acceptació de la comunitat, etc.). En metodologia qualitativa, a més, sabem que els dissenys d'investigació són emergents de tal manera que hem de tenir present que el tipus de tècnica, el moment d'implantar-la o els subjectes i escenaris es poden modificar a mesura que avança l'estudi.

Les tècniques de recollida de dades més habituals en metodologia qualitativa són:

- Revisió documental.
- Observació, especialment observació participant.
- Entrevista, especialment no estructurada i en profunditat.
- Històries de vida.
- Grups de discussió.
- Genealogies i cartes de parentiu.
- Anàlisi de xarxes socials.
- No s'exclou tampoc la utilització d'enquestes.

d) Subjectes i mostreig

Hem d'explicar, en aquest apartat, els criteris (teòrics i pràctics) per a seleccionar les unitats d'anàlisi i d'observació i les mostres concretes amb les quals es treballarà en cadascuna de les tècniques previstes. Lògicament, en el moment del disseny, és una decisió que es planteja com a oberta i emergent, de manera que tan sols serà necessari explicitar, això sí, clarament, l'orientació teòrica que guiarà el nostre mostreig.

e) Pla de treball

La gestió del temps adequada i realista, ja ho hem esmentat, és un dels aspectes més delicats en el moment de planificar i desenvolupar una recerca, especialment quan es basa en metodologia qualitativa. Per això, és important, ja des de l'inici del disseny, establir un cronograma detallat, en el qual es recullin les diferents etapes de l'estudi i el temps estimat de durada, total i de cadascuna d'elles.

És molt habitual, sobretot però no només, en el cas d'investigadors novells, subestimar el temps necessari per a fer una recerca i sobreestimar els objectius i la quantitat de tècniques que es poden implantar en el temps disponible. Cal intentar ser realista i, també, deixar-se aconsellar per qui tingui més expe-

riència o, simplement, llegir dissenys de recerques similars; en cas contrari, la nostra vocació i la nostra capacitat d'esforç poden, fàcilment, encegar-nos i acabar fent trontollar una recerca.

Cal també tenir en compte que, en el nostre àmbit d'estudi, la realitat és dinàmica i fins a cert punt imprevisible, la qual cosa ens ha de conduir a preveure la possibilitat de retards i imprevists que han d'estar inclosos en el disseny.

La flexibilitat, de tota manera, en la recerca sociolaboral amb metodologia qualitativa, és obligada, de tal manera que el cronograma, com altres aspectes del disseny, s'ha d'entendre com una guia o un marc que pugui donar cabuda a les modificacions típiques d'un disseny emergent i no com una gàbia que limiti la indagació adequada en els fenòmens.

3.2.5. Aplicabilitat dels resultats esperats

Cal reflexionar, i explicitar per escrit, quins són els propòsits últims de la recerca, què es pretén aconseguir i quin impacte s'espera que tinguin els coneixements adquirits. És necessari, llavors, intentar donar resposta a una sèrie d'interrogants sobre els resultats previsibles i desitjats de la recerca:

- Per a què serviran?
- Són aplicables?
- Tindran un impacte potencial sobre la situació?

I, tractar de donar resposta a aquestes preguntes, especificant:

- Com...
- On...
- Quan...
- A qui...
- Per què...
- Per a què...
- Per part de qui... s'espera poder aplicar els resultats del projecte.

3.2.6. Pressupost

Com hem esmentat, cal incloure en tot projecte d'investigació, especialment si es presenta a una entitat, pública o privada, per al seu finançament, un pressupost estimat.

No es tracta, en realitat, d'una tasca senzilla, ateses les característiques de la metodologia qualitativa i de les realitats sobre les quals s'investiga, per la qual cosa convé entrenar-se per a la seva estimació, investigar precedents i, sobretot, deixar-se aconsellar per col·legues més experimentats.

El pressupost s'ha de recollir sempre per partides (personal, material inventariable, material fungible, viatges i dietes, són els apartats més habituals) i d'acord amb un mesurament temporal (mesos o anys).

3.2.7. Bibliografia

Encara que, sens dubte, aquest apartat serà molt més extens en l'informe de resultats de la recerca, cal incloure en qualsevol disseny un breu llistat bibliogràfic que reculli a les principals fonts sobre el tema i, sempre, la referència de qualsevol text o document que s'hagi citat en el text. Tractarem aquesta qüestió amb més detall en el mòdul «L'anàlisi de dades en recerca qualitativa».

Bibliografia

- Alvira, F. (1983). Perspectiva cualitativa/perspectiva cuantitativa en la metodología sociológica. *Revista española de investigaciones sociológicas*, 22, 53-75.
- Boas, F. (1911). *Handbook of american indian languages*. Washington DC: Bureau of American Ethnology, 40.
- Cea d'Ancona, M. A. i Valles, M. S. (1990). *Parejas cohabitantes y hogares unipersonales*. Madrid: Ayuntamiento de Madrid, Departamento de Estudios y Análisis (Documento de trabajo, 29).
- Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory: A practical guide through qualitative analysis*. Londres: Sage.
- Cicourel, A. (2011 [1964]). *Método y medida en sociología*. Madrid: CIS.
- Clarke, A. (2005). *Situational analysis: grounded theory after the postmodern turn*. Thousand Oaks, California: Sage.
- Conde, F. (1994). Las perspectivas metodológicas cualitativa y cuantitativa en el context de la historia de las ciencias. A J. M. Delgado i J. Gutiérrez (Coords.), *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en ciencias sociales* (pp. 53-68). Madrid: Síntesis.
- Denzin, N. K. i Lincoln, Y. (Eds.). (1994). *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks, California: Sage.
- Durkheim, E. (1897). *Le suicide: Étude de Sociologie*. París: Alkan. [Hi ha diverses edicions en castellà, per exemple: Durkheim, E. (1989). *El suicidio*. Madrid: Akal.]
- Flick, U., Kardorff, E., i Steinke, I. (Eds.). (2004). *A Companion to Qualitative Research*. Londres: Sage.
- García Jorba, J. M. (2000). *Diarios de campo*. Madrid: CIS (Cuadernos metodológicos, 31).
- Geertz, C. (1973). *The interpretation o cultures: selected essays*. Nova York: Basic Books. [En castellà: Geertz, C. (1987). *La interpretación de las culturas*. Barcelona: Gedisa.]
- Geertz, C. (1983). *Local knowledge: further essays in interpretative anthropology*. Nova York: Basic Books.
- Gerring, J. (2007). *Case Study Research. Principles and Practices*. Nova York: Cambridge University Press.
- Glaser, B. G. (1992). *Emergence vs. Forcing. Basics of Grounded Theory Analysis*. California: Sociology Press.
- Glasser, B. i Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory*. Chicago: Aldine.
- González-Echevarría, A. (1990). *Etnografía y comparación*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la UAB.
- González-Echevarría, A. (2009). *La dicotomía emic/etic: historia de una confusión*. Barcelona: Anthropos.
- Guasch, O. (2002). *Observación participante*. Madrid: CIS (Cuadernos Metodológicos, 20).
- Gutiérrez, J. (2008). *Dinámica del grupo de discusión*. Madrid: CIS (Cuadernos Metodológicos, 41).
- Hamel, J., Dufour, S., i Fortin, D. (1993). *Case Study Methods*. Newbury Park, California: Sage.
- Hamilton, D. (1994). Traditions, preferences, and postures in applied qualitative research. A N. K. Denzin i Y. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 60-69). Thousand Oaks, California: Sage.
- Hammersley, M. i Atkinson, P. (1994). *Etnografía: métodos de investigación*. Barcelona, Paidós.
- Jociles, M. I. (1999). Las técnicas de investigación en antropología. Mirada antropológica y proceso etnográfico. *Gazeta de Antropología*, 15, 1-26.
- Malinowski, B. (2001 [1922]). *Los argonautas del Pacífico occidental. Comercio y aventura entre los indígenas de la Nueva Guinea melanesia*. Barcelona: Península [Original en anglès: Malinowski,

- B. (1922). *Argonauts of Western Pacific*. Londres: Routledge and Kegan Paul. Hi ha diverses edicions en castellà amb el títol: *Los argonautas del Pacífico Occidental*.]
- Miles, M. B. i Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: an expanded sourcebook*. Thousand Oaks, California: Sage.
- Ogbu, J. U. (1993). Etnografía escolar. Una aproximación a nivel múltiple. A H. Velasco, F. J. García Castaño, F. J., i A. Díaz de Rada (Coords.). *Lecturas de antropología para educadores. El ámbito de la educación y de la etnografía escolar* (pp. 145-174). Madrid: Trotta.
- Pujadas, J. J. (Coord.). (2004). *Etnografía*. Barcelona: UOC.
- Rodríguez, G., Gil, J., i García, E. (1996). *Metodología de la investigación cualitativa*. Málaga: Aljibe.
- San Román, T. (1984). Sobre l'objecte i el mètode de l'antropologia. *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, 5, 22-133.
- San Román, T. (1993). La universidad y el bienestar social. *Antropología. Revista de pensamiento antropológico y estudios etnográficos*, 6, 131-141.
- San Román, T. (1996). De la intuición a la contrastación: el trabajo de campo en la antropología y en la formación de los nuevos antropólogos. A A. González-Echevarría (Coord.), *Epistemología y método* (pp. 167-178). Zaragoza, VII Congreso de Antropología Social.
- San Román, T. (2000). El mundo que compartimos, nuevas alternativas. *Revista de Antropología Social*, 9, 193-197.
- San Román, T. (2006). ¿Acaso es evitable? El impacto de la Antropología en las relaciones e imágenes sociales. *Revista de Antropología Social*, 15, 373-410.
- San Román, T. (2009). Sobre la investigación etnográfica. *Revista de Antropología Social*, 18, 235-260.
- Shaw, C. (1931). *The natural history of delinquent career*. Chicago: Chicago University Press.
- Silverman, D. (2012). Research and theory. A C. Seale (Ed.), *Researching Society and Culture* (pp. 29-44). Londres: Sage.
- Small, M. L. (2009). Lost in Translation: How Not to Make Qualitative Research More Scientific. A M. Lamont i P. White (Eds.), *Interdisciplinary Standards for Systematic Qualitative Research* (pp. 165-172). Washington DC: Report, National Science Foundation.
- Strauss, A. L. i Corbin, J. M. (1990). *Basics of Qualitative Research. Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park, California: Sage.
- Taylor, S. J. i Bogdan, R. (1987). *Introducción a los métodos cualitativos de investigación*. Barcelona: Paidós.
- Thomas, W. I. i Znaniecki, F. (1918). *The polish peasant in Europe and America*. Boston: Richard G. Badger.
- Valles, M. S. (1997). *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid: Síntesis.
- Valles, M. S. (2002). *Entrevistas cualitativas*. Madrid: CIS (Cuadernos Metodológicos, 32).
- Verd, J. M. i Lozares, C. (2016). *Introducción a la investigación cualitativa. Fases, métodos y técnicas*. Madrid: Síntesis.
- Vidich, A. J. i Lyman, S. M. (1994). Qualitative methods: their history in sociology and anthropology. A N. K. Denzin i Y. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 23-59). Thousand Oaks, California: Sage.
- Wirth, L. (1928). *The ghetto*. Chicago: Chicago University Press.
- Whyte, W. F. (2015 [1943]). *La sociedad de la esquina*. Madrid: CIS. [Títol original: Whyte, W. F. (1943). *Street corner society*. Chicago: Chicago University Press. L'edició esmentada en la cita del text és de 1955.]

Wolcott, H. F. (1993). Sobre la intenció etnogràfica. A H. Velasco, F. J. García Castaño, F. J., i A. Díaz de Rada (Coords.), *Lecturas de antropología para educadores. El ámbito de la educación y de la etnografía escolar* (pp. 127-144). Madrid: Trotta.

